

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η διαρκής γοητεία της Πάπισσας

1. Μύθος ή ιστορία;

Το ερώτημα είναι γνωστό και, συνήθως, άλυτο. Τιθεται πολύ συχνά, όταν αναλαμβάνουμε να μελετήσουμε το παρελθόν και να ανασυνθέσουμε γεγονότα, να ξεκαθαρίσουμε πληροφορίες, να συγκρίνουμε και να εκτιμήσουμε μαρτυρίες, να αναζητήσουμε τη δύσκολη «αλήθεια» πίσω από τα ίχνη αλλά και τη σιωπή του χρόνου. *Μύθος ή ιστορία;* Τα όρια ανάμεσα στα δύο δεν είναι πάντα καθαρά, η βεβαιότητα δεν βρίσκει έδαφος να πατήσει και το δίλημμα, πολλές φορές, ή παραμένει εν δράσει ή ανατρέπεται σέρνοντας όμως πίσω του βαριές ελλείψεις και σκοτεινά κενά.

Έως σήμερα η επιστήμη δεν μπόρεσε να απαντήσει πειστικά στο ερώτημα αν το «σκάνδαλο» της Πάπισσας Ιωάννας αναφέρεται σε ιστορικό ή σε πλασματικό πρόσωπο, αν όντως τα γεγονότα είναι πραγματικά ή κατασκευάστηκαν για τις ανάγκες του μύθου. Όπως και αν έχει το πράγμα, ένα είναι σίγουρο, ότι πρόκειται για «σκάνδαλο» το οποίο εξακολουθεί να αναστατώνει τους πιστούς και να εξάπτει την περιέργεια και τη φαντασία των αναγνωστών. Αυτός είναι και ο λόγος που δεν έπαψε ποτέ να έχει απήχηση στο ευρύ κοινό και να κινεί το ενδιαφέρον ιστορικών, λογοτεχνών, καλλιτεχνών, θεολόγων, κληρικών, σκηνοθετών και δημοσιογράφων.

Η μορφή της Πάπισσας τροφοδοτεί, αιώνες τώρα, με την αμφίσημη ταυτότητά της (θηλυκός καλόγερος – γυναίκα Πάπας) τη φήμη του σκανδάλου φέρνοντας σε

Όλες οι αναφορές στην Πάπισσα Ιωάννα («Τοῖς Ἐντευξομένοις», «Εἰσαγωγή») στο *Ὀλίγα Λέξεις...* και στο *Ἐπιστολαί ενός Ἄγρι-νιώτου* παραπέμπουν στις σελίδες αυτού του τόμου.

δύσκολη θέση την Καθολική Εκκλησία έναντι κυρίως των προτεσταντών αντιπάλων της. Οι ιστορικοί, όχι πάντοτε ανεπηρέαστοι από τις θρησκευτικές τους ευαισθησίες, παλεύουν να βρουν άκρη σε αυτόν τον μεσαιωνικό λαβύρινθο, οι λογοτέχνες αντίθετα αντλούν ελευθερα από τις πηγές ό,τι βολεύει τον μυθοπλαστικό τους σχεδιασμό. Το σκάνδαλο πήρε μεγάλες διαστάσεις, ενσωματώθηκε στο πολιτισμικό φαντασιακό, εντάχθηκε στη μακρά παράδοση των τολμηρών, εξωφρενικών μεταμφιέσεων και στη συνακόλουθη ανατρεπτική παραπλάνηση των μηχανισμών της εκκλησιαστικής εξουσίας.

Οι περιπέτειες του επεισοδίου της Πάπισσας, στο πέρασμα του χρόνου, συνθέτουν από μόνες τους ένα γοητευτικό και δαιδαλώδες μυθιστόρημα γεμάτο μυστήριο, πάθος, απρόοπτα και πλεκτάνες. Χάνεται κανείς στην αμφισβητούμενη γνησιότητα παλαιών χειρογράφων, στις διαφορούμενες μαρτυρίες, στα κενά του χρόνου, στις σχολιές ατραπούς της θρησκευτικής διαμάχης, στα μυστικά μοναστηριακών και εκκλησιαστικών βιβλιοθηκών. Το υλικό προσφέρεται από μόνο του είτε για τρικυμιώδη ιστορική αναδίφηση είτε για ευρηματική μυθοπλαστική επεξεργασία.

Στη μακρόχρονη αυτή πορεία της Πάπισσας, από τον 9ο αιώνα μετά τη γέννηση του Κυρίου και έως σήμερα (χοντρικά σε χίλια διακόσια χρόνια), εμφανίζεται ο Εμμανουήλ Ροΐδης, ο οποίος υπήρξε διά βίου φανατικός εντρυφητής του ευρωπαϊκού Μεσαίωνα. Το 1866 ο τριαντάχρονος χιωτοσυριανός εισβάλλει στη λογο-

τεχνική σκηνή του ελληνικού 19ου αιώνα με τη δική του Πάπισσα Ίωάννα. Πρόκειται για μια εξωφρενική αφήγηση μεταμφιεσμένη, όπως και η ηρωίδα της Ιωάννα, σε «μεσαιωνική μελέτη» (σύμφωνα με την προσχηματική δήλωση του υποτίτλου). Ο συγγραφέας, προσφεύγοντας συνεχώς στις πανουργίες της αλληγορικής ειρωνείας, ισχυρίζεται ότι η μυθοπλασία του δεν είναι τίποτε άλλο από απλή καταγραφή ιστορικών γεγονότων για το σκανδαλώδες των οποίων δεν φέρει καμία ευθύνη. Ενδυόμενος την επιστημονική λεοντή παριστάνει τότε τον αφελή και τότε τον αδαή, προσποιούμενος ότι είναι απλός συμπλητής μεσαιωνικών χρονικών. Στο δίλημμα «ιστορία ή μύθος», «αλήθεια ή ψέμα», ο Ροΐδης απαντά απερίφραστα ότι υπερασπίζεται τη μυθιστορηματική αλήθεια μιας ιστορικής πραγματικότητας. Όλα αυτά βέβαια λέγονται σε ένα μυθιστόρημα που προφασίζεται ότι δεν είναι μυθιστόρημα.

Από όσο γνωρίζουμε, το έργο του Ροΐδη είναι η μοναδική¹ συνεισφορά της ελληνικής λογοτεχνίας στην ευρωπαϊκή γενεαλογία της Πάπισσας ή ακριβέστερα του «σκανδάλου» της Πάπισσας. Μόλις εμφανίστηκε το μυθιστόρημα, το αρχικό σκάνδαλο προκάλεσε άλλο

¹ Ο Ροΐδης γνώριζε πολύ καλά ότι με την Πάπισσα είχε χτυπήσει μια καλή και σπάνια φλέβα. Όπως σημειώνει για την εποχή της Ιωάννας «οὐδέν οὐδαμοῦ ἐξεπονήθη ἀκόμη βιβλίον τοῖς πάσι προσιτόν καί ἐν ταύτῳ εὐσυνειδήτως γεγραμμένον» («Τοῖς Ἐντευξομένοις», σ. 11). Και παρακάτω: «Μετά δύο περίπου αἰῶνας σιωπῆς καί λήθης πρῶτος ἴσως ἐγὼ ἄπτομαι πάλιν τοῦ ἀκανθώδους τούτου ζητήματος» («Εἰσαγωγή», σ. 22).

σκάνδαλο που συγκλόνισε το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Παρά την ευμενή υποδοχή του έργου από το κοινό, ξεσηκώθηκαν οι πάντες: πρώτη και καλύτερη η Ορθόδοξη Εκκλησία, μετά οι νομοταγείς και ευυπόληπτοι πολίτες, ακολούθως οι πατριώτες εφημεριδογράφοι, κατόπιν οι προστάτες ανήλικων τέκνων και, τέλος, κάθε είδους ηθικολόγοι που ένιωσαν ότι κινδύνευαν τα ιερά και τα όσια του ελληνικού έθνους, καθώς και τα υγιή θεμέλια της ελληνικής κοινωνίας. Η Πάπισσα Ίωάννα του Ροΐδη έχει επομένως καταγραφεί στα κατάστιχα της ελληνικής λογοτεχνίας ως ένα κορυφαίο έργο της πεζογραφίας που οφείλει την τεράστια απήχηση του στην επισώρευση σκανδάλου επί σκανδάλου.

Όπως συμβαίνει συνήθως, ο κουρνιαχτός που σηκώθηκε για το έργο αντί να το σκεπάσει το έκανε περισσότερο επιθυμητό στους πάσης φύσεως αναγνώστες. Φαντάζομαι ότι και πολλοί από τους οργισμένους αρνητές θα υπέκυψαν τελικά στη γοητεία του απαγορευμένου. Η διαχρονική αντοχή του άλλωστε προσμαρτυρεί για την επιμονή των αναγνωστών να μυηθούν στα μυστικά αυτού του εκκλησιαστικού και λογοτεχνικού σκανδάλου. Θα ήταν ωστόσο λάθος να νομίσουμε ότι η Πάπισσα Ίωάννα του Ροΐδη είναι ένα κείμενο που ενδιαφέρει αποκλειστικά τον έλληνα αναγνώστη ή τον έλληνα ιστορικό της λογοτεχνίας και καθόλου ή ελάχιστα τους ξένους. Το έργο βρήκε τελικά τον δρόμο του, κυρίως μέσω μεταφράσεων, στο ευρωπαϊκό κοινό και ο Ροΐδης αναγνωρίστηκε από τους ειδικούς ως μια ξεχωριστή

λογοτεχνική περίπτωση στο θεελλώδες χρονικό αυτού του (πλαστού ή αληθινού) μεσαιωνικού επεισοδίου. Έως σήμερα το όνομά του (με τις χίλιες δυο στρεβλώσεις στη λατινική μεταγραφή του) εμφανίζεται σε περίοπτη θέση σε ιστορικές μελέτες και σε λογοτεχνικές μεταπλάσεις της ιστορίας ή του μύθου της Ιωάννας.

Η γενεαλογία επομένως της δικής μας Πάπισσας, της Πάπισσας του Ροΐδη, δεν περιορίζεται μόνο στην ελληνική λογοτεχνική επικράτεια, αλλά εντάσσεται, αυτονόητα πλέον, στην επικράτεια της ευρωπαϊκής ενασχόλησης με το θέμα. Επίσης, δεν είναι ένα έργο που ανήκει στο παρελθόν και το μελετούν μόνο οι ειδικοί γραμματολόγοι, αλλά ένα κείμενο το οποίο εξακολουθεί να ταξιθεύει, να σχολιάζεται, να προκαλεί αντιδράσεις και ως εκ τούτου να επιβιώνει στη σημερινή πραγματικότητα. Ίσως δεν θα μπορούσαμε να απαντήσουμε οριστικά για το αν η περιπέτεια της Ιωάννας είναι μια πραγματική ιστορία ή ένας προκλητικός μύθος, είμαστε όμως σε θέση να πούμε ότι η αλήθεια του ροϊδικού μύθου δεν έμεινε ποτέ χωρίς αναγνώστες.

2. *Habet! (duos testiculos et bene pendentis)*

Έχει! Δύο όρχεις καλοκρεμασμένους». Αυτό έλεγε ο διάκονος, που ψηλαφούσε τα γεννητικά όργανα του Πρωθιερέα κατά την τελετή της ενθρόνισής του, καθησυχάζοντας το ιερατείο και τους πιστούς ότι ο νέος Πάπας ήταν όντως άντρας. Η επαλήθευση

γινόταν με τον Ποντίφικα καθισμένο σε μια ειδική καρέκλα, με μεγάλη οπή στο κέντρο, σε σχήμα αρχαιοελληνικού σίγματος, και διά χειρός νεαρού και χαμηλόβαθμου κληρικού (*ultimus diaconus*) ο οποίος «διακριτικά» (χωρίς να φέρει τον πολυτελώς ενδεδυμένο Πάπα σε κοινή θέα) διαπίστωνε ότι το φύλο ήταν το ενδεδειγμένο για το υψηλό αξίωμα και φώναζε δυνατά «*habet!*» (βλ. εικόνα 1). Κάτι ανάλογο με το «άξιος!» της Ανατολικής Εκκλησίας, η οποία ωστόσο δεν καταφεύγει στην «ψηλάφηση» παρά μόνο όταν πρόκειται για τον «τύπο των ήλων» την Κυριακή του Θωμά (ή Κυριακή της Ψηλαφήσεως).

Για την τελετή αυτή έχουν γραφεί πολλά, ιδιαίτερα σε σχέση με την ιστορία της Ιωάννας, σε όλες όμως τις αφηγήσεις πρωταγωνιστούν δύο πανομοιότυπες καρέκλες, οι γνωστές ως *πορφυραί*. Την ονομασία τους τη χρωστούν στο υλικό της κατασκευής, τον *πορφυρίτη*, πέτρωμα από το οποίο παράγεται καλής ποιότητας μάρμαρο με ξεχωριστό χρώμα, το γνωστό, κατά τον Μεσαίωνα, ως *rosso antico*. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των χρονικογράφων της εποχής, οι καρέκλες ήταν εν χρήσει για τις ανάγκες της τελετής από το 1099 έως το 1560, όταν ο Πάπας Πίος Δ' απαγόρευσε τη χρήση τους.² Δύο αιώνες αργότερα ο Πάπας Πίος ΣΤ' έστειλε τις άνεργες καρέκλες από το Παλάτι του Λατερανού, όπου ήταν αποθηκευμένες, στο Μουσείο του Βατικανού. Η μία βρίσκεται ακόμη εκεί, την άλλη τη μετέφε-

² Οι πληροφορίες από το *Liber Pontificalis* του 14ου αιώνα.

ρε ως λάφυρο ο Ναπολέων στη Γαλλία και σήμερα αναπαύεται στο Μουσείο του Λούβρου (βλ. εικόνα 2).

Οι καρέκλες έγιναν, και εξακολουθούν να είναι, αντικείμενο μεγάλης αντιδικίας, κυρίως για το νόημα της τελετής στην οποία συμμετείχαν ως κύριοι πρωταγωνιστές κατά την ενθρόνιση του Πάπα. Η τελετουργία της επαλήθευσης του φύλου από άλλους μελετητές θεωρείται πραγματικό ιστορικό γεγονός και από άλλους κακόβουλη διάδοση των εχθρών του παπισμού. Στη δεύτερη περίπτωση οι απόψεις περιστρέφονται γύρω από αλληγορικές ή συμβολικές ερμηνείες που θυμίζουν αντίστοιχες προτάσεις να διαβαστεί αλληγορικά ο ερωτικός λόγος του *Άσματος Ασμάτων*. Το υπότροπο (όπως το ονόμασε ο Ροΐδης) σχήμα τους, που είναι δεδομένο και όχι απλή φήμη, αφού οι καρέκλες διασώθηκαν, απαιτεί μια πιο πειστική απάντηση. Το ίδιο ισχύει και για τις πρωτογενείς ιστορικές μαρτυρίες, οι οποίες δεν προέρχονται από αντιπάλους της Καθολικής Εκκλησίας αλλά από δικούς της ιερωμένους.

Η τελετή της ενθρόνισης δεν αμφισβητείται από κανέναν. Οι αυτόπτες μάρτυρες άλλωστε ήταν πολλοί. Η συνοδεία του Πάπα, με τον ίδιο επικεφαλής, έφιππο και στολισμένο, ξεκινούσε από τον Άγιο Πέτρο με προορισμό το Παλάτι του Λατερανού. Κατά τη διαδρομή η πομπή παρέκαμπτε ένα συγκεκριμένο σημείο, που βρισκόταν στη *vicus papisse* (οδός της πάπισσας), όπου, κατά το κοινώς θρυλούμενο, είχε γεννήσει η Ιωάννα, και συνέχιζε για το Λατερανό. Εκεί γινόταν, με άκρα επισημότητα, η «παράδοση» και η «εγκατάσταση»

της εξουσίας. Όλα αυτά βέβαια συνέβαιναν με τη συμμετοχή του λαού της Ρώμης. Ήταν μια ανοιχτή, δημόσια τελετή. Ο Πάπας αφίππευε και εν πλήρει λαμπρότητι έμπαινε στο παλάτι. Το τελετουργικό ήταν περίπλοκο και θεαματικό. Η κορύφωσή του λάμβανε χώρα τη στιγμή που ο νεοεκλεγείς ποντίφικας καθόταν διαδοχικά στις υπότρητες καρέκλες, λαμβάνοντας από τους καρδινάλιους την εμβληματική επιβεβαίωση της εξουσίας του, αφού βεβαίως είχε προηγηθεί η ψαύση των γεννητικών του οργάνων ή άλλως πώς pontificalia.

Πριν ωστόσο την ακροτελεύτια στιγμή της τελετής, λένε ορισμένες πηγές, είχε προηγηθεί, στην είσοδο του Παλατιού, άλλο τελετουργικό, κατά το οποίο πάλι πρωταγωνιστεί μία καρέκλα, αυτή τη φορά αζευγάρωτη, λιγότερο πολυτελής και «κατώτερης» τάξης. Η καρέκλα αυτή είναι γνωστή ως *sedia stercoraria* (αφοδευτική καρέκλα ή, κατά τον Ροϊδη, «κοπρανική»). Ήταν και αυτή μαρμάρινη (όχι όμως από πορφυρίτη) και το κάθισμά της έφερε το κενό της περιωνύμου οπής. Ο Πάπας, περιγράφουν κάποιοι πιστοί καθολικοί θεατές, καθόταν στην καρέκλα, η οποία συμβόλιζε την ανύψωση των ταπεινών και υπενθύμιζε την κοινή καταγωγή όλων των ανθρώπων· μετά σηκωνόταν, έπαιρνε τρεις φούχτες νομίσματα, τα σκόρπιζε στο πλήθος, αναφωνώντας ότι το χρυσάφι και το ασήμι δεν του ανήκουν και πως ό,τι έχει ο ίδιος το προσφέρει στο ποίμνιό του.

Τρεις καρέκλες συμμετέχουν στην τελετή αναβίβασης του Πάπα στην εξουσία. Δεν είναι κοινές καρέκλες

αλλά επίσημοι θώκοι, καθέδρες ισχύος και κυριαρχίας. Ανήκουν στα σύμβολα της εξουσίας, όπως οι θρόνοι, τα στέμματα (μίτρες) και τα σκήπτρα (ιερατική ράβδος, πατερίτσα). Πρέπει να σημειωθεί ότι το επάνω μέρος της εμβληματικής αμφίεσης (πολυτελή ενδύματα, μίτρα και ποιμαντική ράβδος) παρέδιδε στον Πάπα ο *primus* (πρωτοκλασάτος) *diaconus*. Τα «χαμηλά» και «απόκρυφα» τα αναλάμβανε ο *ultimus* (έσχατος). Ως προς αυτά δεν φαίνεται να διαφωνεί κανείς. Οι καρέκλες είναι βαρυσήμαντα αντικείμενα, με καθιερωμένο συμβολικό περιεχόμενο, στην τελετουργία ανακήρυξης του νέου ποντίφικα. Το πρόβλημα όμως εμφανίζεται όταν επιχειρείται η ανάγνωση του συμβολισμού. Τότε ακριβώς οι ερμηνείες αρχίζουν και καλπάζουν ξέφρενα στο λιβάδι των πιο ριψοκίνδυνων εικασιών.

Όσοι συνδέουν τη συμβολική χρήση τους με την ύπαρξη της Ιωάννας υποστηρίζουν ότι η διαδικασία της ψηλάφησης των, κατ' αντονομασίαν αποκαλούμενων, «ποντιφικιδίων» καθιερώθηκε για να μην επαναληφθεί το σκάνδαλο. Θεωρούν την ιστορία της Ιωάννας πραγματικό ιστορικό γεγονός, το οποίο ανάγκασε την Καθολική Εκκλησία να πάρει τα μέτρα της και να πιστοποιεί, ενώπιον του πλήθους, ότι ο διάδοχος του Αγίου Πέτρου στην Αγία Έδρα (πάλι ο θώκος ως σύμβολο της ύψιστης εκκλησιαστικής εξουσίας με κατευθείαν θείκη ανάθεση) είναι πραγματικός άνδρας και όχι κάποιος πανούργος παρενδυτικός (τραβεστί). *Mas nobis nominus est*. Μετά τον διασυρμό της Εκκλησίας,

όταν αποδείχτηκε ότι ο Πάπας Ιωάννης Η΄ δεν ήταν ούτε Πάπας ούτε Ιωάννης, οι Άγιοι Πατέρες αντέδρασαν με άμεσο, για την ακρίβεια «απτό», τρόπο. Είναι αυτονόητο ότι η εκδοχή υπήρξε ιδιαίτερα προσφιλής στους προτεστάντες και σε ανθρώπους όπως ο Ροϊδης, οι οποίοι με την Εκκλησία και τα «θεοτικά» δεν τα πήγαιναν τόσο καλά.

Από την άλλη όχθη, όπου κυματίζει εμφανώς η σημαία του καθολικισμού, η ανάγνωση του συμβόλου παίρνει υπερβατικούς δρόμους, με την επικουρία συχνά αρχαιολογικών και ιστορικών τεκμηρίων. Ο ιταλός ιστοριοδίφης Cesare D' Onofrio, για παράδειγμα, υποστηρίζει³ ότι το περίεργο σχήμα των δύο καρεκλών συμβολίζει τη μητρότητα, υπό την έννοια ότι η Εκκλησία είναι η μητέρα όλων των πιστών (Mater Ecclesia). Με αξιοθαύμαστα σχολαστική επιμονή διερευνά την παράδοση της υπότρητης καρέκλας στην πρακτική της διάσταση (ως αντικείμενο που χρησιμοποιούσαν συχνά στο παρελθόν, πολλούς αιώνες πριν από την τελετή της ψηλάφησης, για να διευκολυνθεί ο τοκετός) και τη συνδέει με τη συμβολική της παρουσία στην ενθρόνιση του Πάπα. Η ερμηνεία αυτή ωστόσο δεν φαίνεται να έχει πείσει τους σοβαρούς μελετητές, ακόμη και όταν είναι καθολικοί.

Ο Alain Boureau, που έχει σε μεγάλη εκτίμηση τον D' Onofrio, επισημαίνει ότι η θεωρία του είναι τραβηγμένη για τρεις κυρίως λόγους: α) σε καμία από τις πηγές που

³ Cesare D' Onofrio, *La papessa Giovanna: Roma e papato tra storia e leggenda*, Rome: Romana Società Editrice, 1979.

αναφέρουν το γεγονός δεν συνδέονται οι καρέκλες με τον συμβολισμό της Μητέρας Εκκλησίας, β) δεν αιτιολογείται η ύπαρξη δύο υπότρητων καρεκλών αντί μίας, και γ) ο συνήθης θρησκευτικός ρόλος του Πάπα αποδίδεται με τη μεταφορά του Πατέρα και όχι της Μητέρας.⁴ Ο ίδιος προτείνει να θεωρηθούν οι καρέκλες ως σύμβολο γενικά της εξουσίας του Πάπα, αλλά τα επιχειρήματά του εξασθενούν έως παραλογοισμού όταν φτάνει στο σκοτεινό χάσμα της σιγμοειδούς οπής. Όσο για την ψηλάφηση, πιστεύει ότι δεν υπήρξε πραγματικό γεγονός αλλά προϊόν ψιθύρων και φημών που προέρχονταν από την αντίδραση του λαϊκού στοιχείου στον αυταρχισμό του Βατικανού. Στηριζόμενος σε μελέτες για το καρναβαλικό στοιχείο στον Μεσαίωνα, και με θεωρητικό πρότυπο τον Bakhtin, ισχυρίζεται ότι η βαθμιαία αποξένωση της εκκλησιαστικής εξουσίας από το πλήθος των πιστών οδήγησε τους τελευταίους σε μια συμβολική ανατροπή. Η λαϊκή δυσαρέσκεια εκτονώθηκε με την παρώδηση ιερωμένων και θρησκευτικών τελετών. Για να λοιδωρήσουν μάλιστα συγκεκριμένες συμπεριφορές και για να υπονομεύσουν το πομπώδες τελετουργικό κατά την ενθρόνιση του Πάπα, κατέφυγαν σε αισχρούς υπαινιγμούς περί ψηλαφήσεως των γεννητικών του οργάνων κτλ.⁵

⁴ Βλ. Alain Boureau, *The Myth of Pope Joan* (μτφρ. L. G. Cochrane), Chicago and London: The University of Chicago Press, 2001, σσ. 52-53 (γαλλική έκδοση: *La papesse Jeanne*, Paris: Aubier, 1988).

⁵ *Αυτόθι*, σσ. 66-71. Ο Boureau (σσ. 77-89) υποστηρίζει ότι η παρωδία της ψηλάφησης εμφανίζεται μετά την απαγόρευση των

Δεν υπάρχει λόγος να χρονοτριβήσουμε με άλλες, εξίσου ή λιγότερο «οξυδερκείς», αποκαλύψεις του συμβολικού περιεχομένου της τελετής. Πόσο μάλλον με διάφορες εκτοξευθείσες απλοϊκές εξηγήσεις που άλλοτε θέλουν τις καρέκλες να εξυπηρετούν, συμβολικά, το λουτρό του Πάπα,⁶ άλλοτε τον ανακουφισμό του (υπενθυμίζοντας ότι είναι άνθρωπος και όχι θεός) και άλλοτε να εικονίζουν το ιερό δίδυμο των Αποστόλων Πέτρου και Παύλου. Αρκεί μόνο να επαναλάβουμε ότι τα ιστορικά στοιχεία δεν τα κατασκεύασαν οι εχθροί της Καθολικής Εκκλησίας, αλλά τα κατέγραψαν δικοί της άν-

καρναβαλικών τελετών της Κερατομανίας (Cornomania). Στις τελετές αυτές, στις οποίες συμμετείχε και ο κατώτερος κλήρος (όπως συνέβαινε και με άλλες παρόμοιες συλλογικές εκδηλώσεις στον Μεσαίωνα), η αντίδραση υπέσκαπτε το κυριολεκτικό νόημα, παρωδούσε θεσμούς και συμβάσεις, απελευθέρωνε τη φωνή των καταπιεσμένων και τροφοδοτούσε τολμηρές αναπαραστάσεις, ακραίες χειρονομίες και βαριά αισχρολογία απέναντι στην ιεραρχία της Εκκλησίας και, κυρίως, απέναντι στον Πάπα. Όσο πιο απόμακρη και σκληρή η εξουσία του τελευταίου, τόσο πιο έντονος ο τελετουργικός διάλογος που με τον καιρό παγιωνόταν στα καρναβαλικά έθιμα. Όταν αυτός ο διάλογος σταμάτησε, γιατί η Εκκλησία ένωσε την απειλή της λαϊκής διακωμώδησης, τότε η καταπιεσμένη αντίδραση πήρε τη μορφή διαδόσεων, ψιθύρων, υπονοουμένων, φημών και σκανδάλων. Σε αυτή την ανάγκη έμμεσης εκτόνωσης, πιστεύει ο Bougeau, οφείλεται και η επινόηση του μύθου για τον Πάπα που απεδείχθη ότι ήταν θηλυκού γένους. Παρά τις άφθονες γραπτές μαρτυρίες, επιμένει στην άποψή του ότι η απήχηση της ιστορίας για τον θηλυκό Πάπα πρέπει να αποδοθεί σε μια ισχυρή προφορική παράδοση, σε θρύλους που στο τέλος αποκτούσαν διαπιστευτήρια πραγματικότητας.

⁶ Μια ανάλογης σοβαρότητας εκδοχή, την οποία αποδίδει στον κληρικό Alexander Natalis, αναφέρει και ο Ροϊδης: «Άλλοι πάλιν τῶν ἀντιπάλων τῆς Ἰωάννας, ἐν οἷς, ὡς εἰκός, καί ὁ Πάτερ Ναθαῖλιος,

θρωποι, που την υπηρέτησαν με πλήρη αφοσίωση και υπήρξαν στην πλειοψηφία τους ιερωμένοι, όπως ο βενεδικτίνος Geoffroy De Courlon⁷ και ο δομινικανός Robert d'Uzès⁸ (περί το 1290 αμφότεροι), ο ουαλός κληρικός Adam of Usk⁹ (στις αρχές του 15ου αιώνα), που κατείχε πολλές και σημαντικές θέσεις στο Βατικανό για μεγάλο χρονικό διάστημα, και ο περίφημος Bartolomeo Platina, σπουδαίος λόγιος, μέλος της Ακαδημίας της Ρώμης, γραμματέας του Πάπα Παύλου Β' και υπεύθυνος της Βιβλιοθήκης του Βατικανού επί Πάπα Σίξτου Δ'. Ο Platina πρώτος αναφέρει την κοπρανική καρέκλα στο έργο του *Vitae Pontificum* (1479). Καλλιτεχνικές αναπαραστάσεις της τελετής έχουμε πολύ αργότερα, με τη διάδοση και επικράτηση της τυπογραφίας. Η πρώτη συναντάται στο βιβλίο *Lectiones memorabiles et reconditae* (1600) του προτεστάντη Johann Wolf και η δεύτερη στο βιβλίο *Roma triumphans* (2η έκδοση 1656) του, επίσης λουθηρανού, σουηδού δικαστή Lars Banck (βλ. εικόνες 1 και 3).

διατείνονται ότι "ή έδρα εκείνη, ήν βαλανευτικήν ονομάζουσιν, έχρησίμευε πρός έπιλούσεις τῶν κάτω μερῶν τοῦ κορμοῦ τοῖς πάπαις, ὧν πολλοί διά τόν οἰκουρόν βίον καί τήν πολυφαγίαν υπέκειντο εἰς αίμορροῖδας". Άλλ' ή εξήγησις αὕτη τοῦ Ναθαλίου, ἐπ' οὐδεμιᾷ ἴσως στηριζομένη μαρτυρία, οὐ μόνον ἀναίσχυντος εἶναι, ἀλλά καί γελοία, διότι οὐδεῖς ποτε θέλει πιστεύσει ὅτι οἱ τότε Πάπαι, ὅσῳ ἀναιδεῖς καί ἄν ὑποτεθῶσιν, ἔλουον δημοσίᾳ τά ὀπίσθια ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Ἁγ. Σιλβέστρου, ὅπου εὕρισκετο ή πολύκροτος αὕτη έδρα [stercoraria], ήτις ἄλλως ὑπότρητος οὔσα δέν ήδύνατο νά χρησιμεύση εἰς τυγολουσίας» («Εἰσαγωγή», σ. 66).

⁷ *Chronique de l'Abbaye de Saint-Pierre-le-Vif de Sens* (περ. 1295).

⁸ *Le livre de visions* (περ. 1293).

⁹ *Chronicon* (περ. 1405).

Μια άλλη ενδιαφέρουσα μαρτυρία, την οποία αναφέρει ο Ροΐδης, και είναι η μόνη ελληνική μνεία της τελετής (για την επαλήθευση της «ανδροσύνης» του Πάπα), ανήκει στον βυζαντινό ιστορικό Λαόνικο Χαλκοκονδύλη:¹⁰

«Περὶ δὲ τοῦ Ρώμης ἀρχιερέως ἔρχομαι ἐρῶν· ἐπειδὴν τὰς ψήφους ἐπιλέγωνται καὶ ἀποδειχθῆ, ἀρχιερέα ἀναγορεύουσι τε αὐτόν, οἴκοι κατέχοντες ἐς ὃ καὶ τοῖς λοιποῖς συνδόξῃ ἢ αἵρεσις. Καθίζουσι δὲ ἐπὶ σκίμπος ὅπῃν ἔχοντος, ὥστε καὶ τῶν ὀρχέων αὐτοῦ ἐπιπρεμαμένων ἄπτεσθαι· δοκοῦσι γὰρ τὸ παλαιὸν γυναῖκα ἐπὶ τὴν ἀρχιερατεῖαν Ρώμης ἀφικέσθαι, ἔγκυον δε γενομένην, ὡς εἰς τὴν θυσίαν ἀφίκετο, γεννησαί τε τὸ παιδίον κατὰ τὴν θυσίαν

¹⁰ Ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης θεωρεῖται ο τελευταῖος ἀθηναῖος ἱστορικός (15ος αἰώνας). Ἐζῆσε στὴν Ἰταλία καὶ στὴν Ἀθήνα, τὴν ὁποία ἐγκατέλειψε (λόγω διαμάχης τοῦ πατέρα τοῦ με τοὺς φλωρεντινοὺς ἀρχόντες) γιὰ νὰ ἐγκατασταθεῖ στὴν Πελοπόννησο, ὅπου ἔγινε δεκτὸς στὴν αὐλὴ τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Λέγεται, ἐπίσης, ὅτι υπῆρξε μαθητὴς τοῦ Πλήθωνα. Συνέγραψε, σε ἄθλια καὶ συχνὰ ἀκατανόητα ἐλληνικά, δέκα βιβλία ποὺ φέρουν τὸν τίτλο Ἀποδείξεις Ἱστοριῶν. Το ἔργο αὐτὸ γράφτηκε μᾶλλον στὴν Ἰταλία, ὅπου κατέφυγε ὁ Χαλκοκονδύλης μετὰ τὴν Ἄλωση τῆς Πόλης. Ἀπὸ τὸ κείμενο αὐτὸ ἀντῆξε ὁ Ροΐδης τὶς σχετικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν τελετὴ τῆς ψηλάφησης. Ἡ περιγραφή τοποθετεῖται περὶ τὸ 1460 (κατὰ τὴν ἐνθρόνιση τοῦ Πάπα Νικολάου Ε'), καὶ εἶναι ευρῶς ἀποδεκτὸ ἀπὸ τοὺς μελετητὲς ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ δάνειο ἢ αντιγραφή ἀλλὰ γιὰ ἀφήγηση αὐτόπτη μάρτυρα. Σε ἄλλο σημεῖο τοῦ κειμένου ὁ Χαλκοκονδύλης ἀναφέρει ὅτι ἡ μεταμπίση τῆς Ἰωάννας ἐξυπηρετήθηκε καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία εἶχε ἐπιβάλλει τὸ ξύρισμα τῆς γενειάδας σε ὅλους τοὺς κληρικούς τῆς. Το σχετικὸ χωρίο παραθέτει ὁ Ροΐδης: «Οὐ γὰρ ἐπίδηλος ἦν γυνὴ οὖσα, ὅτι καὶ οἱ ἄρρενες τῆς Ἰταλίας καὶ ξυμπάσης τε τῆς πρὸς Ἑσπέραν χώρας ἐπιεικῶς ξυρῶνται τὸ γένειον» («Εἰσαγωγή», σ. 36).

καὶ ὀφθῆναι ὑπὸ τοῦ λαοῦ, δι' ἃ δὴ, ὥστε ἐπιγῶναι καὶ μὴ πάνυ τι ἐνδοιάζειν, ἄπτονται καὶ ἀψάμενοι ἐπιφωνοῦσιν. “Ἄρρην ἡμῖν ἐστὶν ὁ δεσπότης”».¹¹

Συμπερασματικὰ μποροῦμε, εὐλόγως, νὰ καταλήξουμε στὴν ἀκόλουθη διαπίστωση: Ἀκόμη καὶ ἀν ἡ τελετὴ τῆς ψηλάφησης τῶν παπικῶν ὀρχεων δὲν ἔχει ἀμεση σύνδεση με τὴν ἱστορία τῆς Ἰωάννας, εἶναι ἐξαιρετικὰ δύσκολο νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἡ ἱστορικὴ τῆς ὑπόσταση. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς πειστικὲς ἢ μὴ ἐρμηνεῖες, τὸ πλῆθος τῶν μαρτυριῶν (καὶ μάλιστα καθολικῆς προέλευσης) εἶναι τέτοιο, ὥστε νὰ τεκμηριῶναι ἱκανοποιητικὰ τὴν ὑπαρξὴ ἐνός πρωταρχικοῦ πυρήνα ἀλήθειας. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ ἀνάδειξη τοῦ Πάπα στο ὕψιστο ἐκκλησιαστικὸ ἀξίωμα καὶ ἡ συνακόλουθη κατάληψη τῆς Ἁγίας Ἐδρας προϋπέθετε τὴ δημόσια δοκιμασία τοῦ σεπιο ταπεινῆς ἔδρες, τὴν κοπραδικὴ καὶ τὶς δίδυμες πορφυρές. Το σημεῖο ὅμως ποὺ ταλαιπωρεῖ ὅλους τοὺς ἱστορικούς εἶναι ἡ παρουσία τῆς οπῆς, τὴν ὁποία δὲν φέρει ἡ Ἁγία Ἐδρα. «Γιὰτί ἀραγε» ρωτοῦν αἰδημόνως «οἱ τρεῖς ἄλλες ἔδρες ἔχουν αὐτὸ τὸ σχῆμα; Γιὰτί δὲν εἶναι ἀπλοὶ θρόνοι, ὅπως συνέβαινε γιὰ παράδειγμα στο Βυζάντιο; Τι ἤθελε νὰ υπενθυμίσει ἢ νὰ ἐγγυηθεῖ στους πιστοὺς τὸ Βατικανὸ κατὰ τὴν τελετὴ ἐγκατάστασης τοῦ νέου Πάπα;». Ἰδοῦ ἡ ἀπορία.

¹¹ «Εἰσαγωγή», σσ. 56-57.

3. Η ιστορία της Ιωάννας

Το παράδοξο στην ιστορία της Ιωάννας, παράδοξο που, έως σήμερα, δεν έχει βρει ικανοποιητική απάντηση, εντοπίζεται στο διάστημα που μεσολαβεί ανάμεσα στον ιστορικό χρόνο των «πραγματικών» γεγονότων (με επικρατέστερο το έτος 855) και στην εποχή εμφάνισης των πρώτων μαρτυριών (περί τα μέσα του 13ου αιώνα και μετά). Η απουσία του επεισοδίου από τα χρονικά τεσσάρων περίπου αιώνων είναι δύσκολο να εξηγηθεί, χρησιμοποιείται μάλιστα από τους υποστηρικτές του «μύθου» ως ακαταμάχητο επιχείρημα για την αναξιπιστία των πηγών.

Όπως ισχυρίζονται, τέσσερις αιώνες είναι ένα εξαιρετικά μεγάλο χρονικό διάστημα για να δικαιολογήσει την παντελή σιωπή των κειμένων για ένα τόσο συνταρακτικό σκάνδαλο. Ως εκ τούτου δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι οι αργοπορημένες μαρτυρίες αναφέρονται σε πραγματικά γεγονότα και όχι σε αγνώστου προέλευσεως προφορικές παραδόσεις. Θα μπορούσε βέβαια να παρατηρήσει κανείς ότι κανένα ιστορικό κενό δεν καταργεί εξ ορισμού τα μεταγενέστερα ιστορικά τεκμήρια. Ωστόσο, όσο υπάρχει το κενό, θα συντηρείται και η αβεβαιότητα, εκτός εάν αποδειχθεί ότι οι μαρτυρίες των μεταγενεστέρων δεν μπορεί εύκολα να αμφισβητηθούν.

Η ιστορία της Ιωάννας είναι επομένως μια πολύ παλιά ιστορία με πολλά κενά και χάσματα, με περιέργες σιωπές και αδικαιολόγητες απουσίες. Οι ιστορικοί

γνωρίζουν ότι η μελέτη του παρελθόντος δεν καταλήγει ποτέ στην πλήρη και οριστική ανάδυση της αλήθειας, γιατί πάντα κάτι θα λείπει από την αφήγηση, κάτι θα αποκρύπτει η μαρτυρία, ακόμη και όταν οι πηγές τους είναι γενναιόδωρες στην παροχή πληροφοριών. Πόσο μάλιστα αν συμβαίνει το αντίθετο.

Ο μάρτυρας που έρχεται από το παρελθόν προσφέρει μόνο τη δική του μαρτυρία. Ο ιστορικός, μάρτυρας ο ίδιος της δικής του εποχής, προσπαθεί να αναχθεί σε μια νοητή πραγματικότητα, η οποία υποστηρίζεται ικανοποιητικά με τη σύγκριση των κειμένων. Ενίοτε ορισμένοι πιστεύουν ότι έτσι έχουν κατακτήσει την αλήθεια. Στην περίπτωση της Ιωάννας όμως τα κενά είναι τόσα, ώστε δόθηκε η ευκαιρία στους ιστορικούς να αποπειραθούν άκρως ευρηματικές αναγνώσεις και στους ανθρώπους της τέχνης να ασκήσουν δραματικά το πέταγμα της φαντασίας τους.

Με αυτά κατά νου και μέσα από το κουβάρι των χρονικών του Μεσαίωνα (όπου η έλλειψη και η αντίφαση κυριαρχούν) μπορούμε να σκιαγραφήσουμε την ιστορία της Ιωάννας στην επικρατέστερη εκδοχή της. Οι περισσότερες πηγές συμφωνούν ότι γεννήθηκε από εγγλέζους γονείς στην πόλη Μάιντς (Mainz) της Γερμανίας (γνωστής στην εποχή του Ροϊδη με την εξελληνισμένη της μορφή Μαγεντία ή Μογουντία) και έφερε το όνομα Johannes Anglicus. Από τα νεανικά της χρόνια η όμορφη Ιωάννα εκπαιδεύτηκε όχι μόνο στα μυστικά της θρησκείας, της γνώσης και του έρωτα αλλά και στα μυστικά της μεταμφίεσης. Στο τέχνασμα κα-

τέφυγε όταν ερωτεύτηκε νεαρό βενεδικτίνιο μοναχό (αυτόν που ο Ροΐδης βάφτισε, ποιητική αδειά. Φρουμέντιο). Είτε για να βρεθεί στο ίδιο μοναστήρι με τον εραστή της είτε για να φύγει μαζί του (οι φήμες διχάζονται), η Ιωάννα μεταμορφώθηκε σε μοναχό Ιωάννη.

Με την απειλή της αποκάλυψης να τους ταλαιπωρεί και την επιθυμία της περιπέτειας να τους βασανίζει, οι νεαροί μοναχοί εγκατέλειψαν τα πάτρια εδάφη και, ύστερα από πολλές περιπλανήσεις, κατέληξαν στην Αθήνα. Η πόλη είχε βέβαια χάσει την παλαιά της αίγλη, αλλά, ακόμη και σε συνθήκες εμφανούς παρακμής, εξακολουθούσε να εμπνέει με το παρελθόν της¹², προσελκύνοντας ρομαντικούς περιηγητές και αδέσποτους σπουδαστές. Η Ιωάννα, παιδί φανατικό για γράμματα, έμαθε γρήγορα ελληνικά και εντυπωσίασε τους πάντες με τη φιλομάθεια και την εξυπνάδα της. Αναπόφευκτα ο εραστής της, έχοντας χάσει τα πρωτεία στα ενδιαφέροντα της Ιωάννας, μαράζωσε και πέθανε.

Μετά τον θάνατό του η Ιωάννα (πάντα με ανδρική αμφίεση) εγκατέλειψε την Αθήνα και εγκαταστάθηκε στη Ρώμη όπου ίδρυσε σχολή φιλοσοφίας. Σύντομα έγινε διάσημη για την πολυμάθεια, την ευγλωττία και την ευσέβειά της. Μαθητές συνέρρεαν από όλα τα μέ-

¹² Γράφει ο Ροΐδης: «Οὕτω ἢ εἰς Ἀθήνας ἀποδημία αὐτῆς [της Ιωάννας] ἦτο φυσικόν ἀποτέλεσμα τῆς διακαοῦς πρὸς τὰ ἀρχαῖα γράμματα λατρείας. Καὶ ἀληθές μὲν εἶναι ὅτι οὐδέν γνωρίζομεν περὶ τῶν τότε Ἀθηνῶν, αὐταὶ ὅμως διετῆρουν, φαίνεται, λείψανα τῆς ἀρχαίας δόξης ἱκανά, ἀφοῦ τὰ μὲν μνημεῖα ἦσαν εἰσέτι ὄρθια, ἢ δὲ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐσώζετο ἔτι λαλουμένη» («Εἰσαγωγή», σ. 37).

ρη για να διδαχθούν από τη σοφία της, ακόμη και καθηγητές έρχονταν να την ακούσουν και να θαυμάσουν τις ικανότητές της. Η φήμη της Ιωάννας τη βοήθησε να γίνει δεκτή για να διδάξει στο Trivium (τον σημαντικότερο εκπαιδευτικό θεσμό των μεσαιωνικών χρόνων) και, παράλληλα, να αποκτήσει προσβάσεις στην ιεραρχία της Καθολικής Εκκλησίας.

Η πορεία της φημολογείται ότι συνεχίστηκε με την ανάδειξή της σε καρδινάλιο και, τελικά, σε Πάπα (υπό την επωνυμία Ιωάννης Η'), μετά τον θάνατο του Πάπα Λέοντος Δ' το 855. Η αρχιερατεία της κράτησε δύο χρόνια (και κάτι μήνες), υπήρξε υποδειγματική, αλλά έληξε άδοξα όταν, κατά τη διάρκεια θρησκευτικής τελετής από το Βατικανό στο Λατερανό, γέννησε εν μέσω οδώ (βλ. εικόνα 4).¹³ Το πλήθος εξαγριώθηκε και θανάτωσε τον «άνδρόθηλυ» Πάπα και το παπίδιο διά λιθοβολισμού. Κάπως έτσι αναδύεται η ιστορία της Ιωάννας από τον λαβύρινθο των μεσαιωνικών χρόνων. Από τον ίδιο λαβύρινθο άντλησε και ο Ροΐδης το υλικό της μυθιστορίας του.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ανάλογα με το πώς κανείς χειρίζεται τις πηγές καταλήγει και σε άλλη αφήγηση. Οι περισσότεροι ιστορικοί δεν δέχονται την ύπαρξη της Ιωάννας. Αντίθετα, άλλοι υποστηρίζουν ότι τα

¹³ Η σκηνή έχει απεικονιστεί σε πολλές ξυλογραφίες που κομόυσαν τα πρώτα τυπωμένα βιβλία. Από τις πιο γνωστές παραστάσεις του επεισοδίου είναι δύο που περιέχονται σε μια από τις πρώτες τυπωμένες εκδόσεις (1487) του έργου *De mulieribus claris* του Βοκάκιου.

στοιχεία επαρκούν για να τεκμηριώσουν την αλήθεια των γεγονότων.¹⁴ Έχουμε και εκείνους που είναι διχασμένοι και στέκουν μετέωροι ανάμεσα στον μύθο και την ιστορία. Ο Ροΐδης ανήκει σε αυτούς που θεωρούν την αμφισβήτηση του επεισοδίου σκόπιμη παραχάραξη της Καθολικής Εκκλησίας. Η Ιωάννα, για τον ίδιο, είναι πραγματικό πρόσωπο και ο θυελλώδης βίος της, που έφερε σε δεινή θέση του παπιστές, παρά τα πολλά αιωρούμενα ερωτηματικά, παραπέμπει σε αληθινή ιστορία.¹⁵ Δεν είναι τυχαίο, επομένως, ότι, πριν επιχειρήσει τη μυθιστορηματική αφήγησή του, παραθέτει πληροφορίες εκταμιευμένες από δυσπρόσιτα χρονικά του Μεσαίωνα και δηλώνει ότι η λογοτεχνική επεξεργασία τους βασίζεται εξολοκλήρου στην ιστορική μαρτυρία.

Για όσους συντάσσονται με τον Ροΐδη, η τελετή της επαλήθευσης του φύλου κατά την ενθρόνιση του Πάπα είναι σημαντικό αποδεικτικό στοιχείο, ίσως το σημαντικότερο. Πέραν τούτου όμως επικαλούνται και δύο

¹⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο καθολικός συγγραφέας Peter Stanford (βλ. *The Legend of Pope Joan. In Search of the Truth*, New York: Berkley Books, 2000). Πρβλ. και όσα υποστηρίζει, από εμφανή προτεσταντική σκοπιά, η Donna Woolfolk Cross στο μυθιστόρημά της *Pope Joan*, New York: Ballantine Books, 1997. Στο συνοπτικό αλλά άκρως περιεκτικό επίμετρό της, στο οποίο εξετάζει τα ιστορικά τεκμήρια, η συγγραφέας εξαπολύει σφοδρή επίθεση στη συνωμοσία, όπως τη θεωρεί, της Καθολικής Εκκλησίας να εξαλείψει από την ιστορία της την παρουσία της Ιωάννας.

¹⁵ Σε μία μόνο περίπτωση ο Ροΐδης εγκαταλείπει την απόλυτη στάση του και παραδέχεται ότι προτιμά να θεωρεί «τὴν ὑπαρξιν τῆς Ἰωάννας ὡς πιθανωτέραν» («Εἰσαγωγή», σ. 45).

άλλα τεκμήρια τα οποία θεωρούν ότι ενισχύουν την άποψή τους. Το πρώτο αναφέρεται σε ιστορικές μαρτυρίες (από τις παλαιότερες και εγκυρότερες) στις οποίες βεβαιώνεται ότι οι Πάπες της Ρώμης στη διαδρομή από τον Άγιο Πέτρο του Βατικανού στον Άγιο Ιωάννη του Λατερανού, κατά τη διάρκεια θρησκευτικών παρελάσεων, έκαναν μια παράκαμψη, κοντά στον Ναό του Αγίου Κλήμεντος, για να αποφύγουν το σημείο της ντροπής. Ο στενός δρόμος, γνωστός και ως vicus rapisse, είχε ταυτιστεί με τον ανίερο τοκετό της Ιωάννας. Η διατήρηση του γεγονότος στη μνήμη των πιστών, μέσω της προφορικής παράδοσης, ανάγκασε τους Άγιους Πατέρες να κρατούν αποστάσεις ασφαλείας από τον τόπο του «εγκλήματος».

Το δεύτερο τεκμήριο περιλαμβάνει μαρτυρίες που δεν αναφέρονται σε τελετές ή συμπεριφορές αλλά σε συγκεκριμένα αντικείμενα. Σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία στο σημείο που γέννησε η Ιωάννα (και πιθανώς ετάφη) στήθηκε άγαλμα (imago papissae) με την ίδια να κρατά τον γιο της αγκαλιά. Άλλοι υποστηρίζουν ότι δεν ήταν άγαλμα αλλά τοιχογραφία που παρίστανε την Ιωάννα βρεφοκρατούσα (για τους υποστηρικτές του μύθου η εικόνα είχε να κάνει με την Παναγία και το Θείο Βρέφος). Μεταγενέστερες πληροφορίες αναφέρουν ότι στο ίδιο σημείο υπήρχε ναΐσκος αφιερωμένος στο επεισόδιο της Ιωάννας. Οι πρώτες ωστόσο μαρτυρίες¹⁶ μνημονεύουν ότι στο δρομάκι αυ-

¹⁶ Jean de Mailly. *Chronica Universalis Mettensis* (1260).

τό είχε τοποθετηθεί λίθινη επιγραφή με τις λέξεις «Petre, Patre Patrum, Papisse Prodito Partum» (Πέτρε, Πατέρα των Πατέρων, φανέρωσε τον τοκετό της Πάπισσας).¹⁷ Επιπλέον, στον Καθεδρικό Ναό της πόλης Σιένα, στην περιοχή της Τοσκάνης, υπήρχε τον 15ο αιώνα, ανάμεσα στις κεραμικές προτομές εκατόν εβδομήντα περίπου Παπών και στη σωστή χρονολογικά θέση, η μορφή της Πάπισσας Ιωάννας, η οποία έφερε την επιγραφή «Johannes VII, Foemina de Aglia». Η προτομή έμεινε στο σημείο αυτό δύο περίπου αιώνες. Έπειτα από απαίτηση του Πάπα Κλήμεντος Η΄, αποσύρθηκε ή, κατ' άλλους, «μεταποιήθηκε» σε Πάπα Ζαχαρία, περί το 1600.¹⁸

Γύρω από τα αυτά τα ζητήματα, που σχετίζονται πάντα με την ύπαρξη της Πάπισσας Ιωάννας, έχει αναπτυχθεί τεράστια φιλολογία. Ανάλογα με το νήμα που πιάνει κανείς, το κουβάρι ξετυλίγεται διαφορετικά. Σχόλια επί σχολίων, κατηγορίες για παραποιήσεις, αλλοιώσεις, ακόμη και χαλκεύσεις, χειρογράφων, θεωρίες περί εκκλησιαστικών συνωμοσιών, μοναστηριακές ίντριγκες, διαφωνίες για το νόημα θεσμικών συμβάσεων και θρησκευτικών τελετών, για τη λειτουργία της προ-

¹⁷ Η φράση παραδίδεται σε διάφορες παραλλαγές, πάντοτε όμως διατηρώντας τη μορφή των έξι διαδοχικών P. Από ορισμένους χρονικογράφους θεωρείται ότι αποδίδει σαρκαστικό σχόλιο του Σατανά για το σκάνδαλο της Ιωάννας.

¹⁸ Βλ. Florimond de Raemond, *L'erreur populaire de la papesse Jane* (1587) και Cesare Baronio (καρδινάλιος Baronius), *Annales ecclesiastici* (1602).

φορικής παράδοσης και για το συμβολικό περιεχόμενο των λαϊκών εορτασμών, διαμάχες για τη σημασία λέξεων ή φράσεων. Πάνω από πεντακόσιες είναι οι πηγές που αναφέρονται στο επεισόδιο της Ιωάννας από τον 13ο έως τον 17ο αιώνα.¹⁹ Ο Ροΐδης έχει αναμφίβολα δίκιο όταν λέει ότι η ανάμειξη σε τέτοια ζητήματα επιβάλλει να καταπιεί κανείς «τήν κόνιν ρυπαρῶν χειρογράφων καί σκωληκοβρώτων τόμων».²⁰ Ίσως όμως αυτή η κινούμενη άμμος της ιστορικής αλήθειας να είναι ένα από τα στοιχεία στα οποία οφείλεται η διαχρονική γοητεία που ασκεί η ιστορία της Ιωάννας σε επαγγελματίες και ερασιτέχνες αναδιητές του παρελθόντος.

Δύο είναι οι πρωτογενείς πηγές από τις οποίες άντλησαν ουσιαστικά οι μεταγενέστεροι, προσθέτοντας, αφαιρώντας και διορθώνοντας – οι μαρτυρίες των δομινικανών Jean de Mailly και Martinus Polonus (Martin von Troppau).²¹ Ο πρώτος αναφέρει, περί το 1260, το επεισόδιο της Ιωάννας, αλλά το τοποθετεί λανθασμένα στο έτος 1099. Είναι η πρώτη γνωστή αναφορά στην «ενοχλητική» ιστορία και θεωρείται γενικά αξιόπιστη. Από τον de Mailly φαίνεται να δανείζεται πληροφορίες ένας άλλος γάλλος δομινικανός, ο Etienne de Bourbon (Stephanus de Borbone), ο οποίος περί το 1261 αφη-

¹⁹ Το αναφέρει και ο Ροΐδης (βλ. «Εισαγωγή», σ. 40 και σ. 46).

²⁰ «Εισαγωγή», σ. 21.

²¹ Για το δίκτυο του τάγματος των δομινικανών την εποχή αυτή, τη σχέση τους με το Βατικανό και τον ρόλο τους στη διάδοση της ιστορίας για τον θηλυκό Πάπα, βλ. Boureau, *όπ.*, σσ. 110-111 και 164-165.

γείται την ιστορία εμπλουτισμένη με λεπτομέρειες και σε ύφος επιτεχνημένου αποτροπιασμού.²²

Η πιο αξιόπιστη πηγή ωστόσο είναι ο Martinus Polonus. Το κείμενό του *Chronicon Pontificum et Imperatum*, η συγγραφή του οποίου χρονολογείται μεταξύ 1265 και 1277, υπήρξε ένα από τα πιο δημοφιλή αναγνώσματα της εποχής και κυκλοφορούσε σε πολλά αντίγραφα σε όλη την Ευρώπη. Μετά τον θάνατό του, το 1278, η απήχηση του Χρονικού του συνέχισε να είναι μεγάλη στους αιώνες που ακολούθησαν και αποτέλεσε την κύρια πηγή πολλών άλλων χρονικογράφων. Σε πολλές βιβλιοθήκες (π.χ. στην Bodleian της Οξφόρδης) σώζεται ικανός αριθμός αντιγράφων του έργου, γεγονός που αποδεικνύει ότι υπήρξε ευρύτατα γνωστό και θεωρήθηκε ως η πιο έγκυρη μαρτυρία για την ιστορία της Ιωάννας. Ο Martinus δεν ήταν τυχαία περίπτωση. Έζησε στη Ρώμη, όπου έχαιρε γενικής εκτίμησης, είχε πρόσβαση στα αρχεία του Βατικανού²³ και υπηρέτησε σε υψηλή θέση κοντά στον Πάπα Νικόλαο Γ', ο οποίος, λίγο πριν ο προστατευόμενός του αποδημήσει, τον έκανε επίσκοπο. Κανείς δεν αμφισβητεί την αξιοπιστία του²⁴.

²² *Tractatus de diversis materiis praedicabilibus* (περ. 1261).

²³ Βλ. σχετικά Rosemary και Darroll Pardoe, *The Female Pope. The Mystery of Pope Joan*, Crucible (Thorsons), 1988. Εδώ παραπέμπουμε στην ηλεκτρονική έκδοση του κειμένου (<http://www.users.globalnet.co.uk>, 2004, σ. 2).

²⁴ «'Αν ποτε εύρεθη ιστορικός εις θέσιν νά γνωρίζη ακριβώς τήν ἀλήθειαν, τοιοῦτος ἦν βεβαίως ὁ Μαρτίνος ὁ διά τε τόν χαρακτήρα καί τό ἀξίωμα αὐτοῦ παρά τῆ ρωμαϊκῆ Ἔδρᾳ ἀξιόπιστότατος» («Εἰσαγωγή», σ. 50).

Όσοι διαφωνούν με την αφήγησή του, ισχυρίζονται ότι πρόκειται για παρέμβαση στα χειρόγραφα μεταγενέστερων αντιγραφών, η οποία ωστόσο φαίνεται ότι έγινε για αδιευκρίνιστους λόγους. Η περιγραφή του επεισοδίου είναι λεπτομερής και καλύπτει όλα τα στάδια της ιστορίας της Ιωάννας, όπως τη γνωρίζουμε από τον Ροΐδη αλλά και από άλλους συγγραφείς. Οι σημερινοί μελετητές, ιδιαίτερα οι καθολικού θρησκευματος, πάντα δυσκολεύονται να ξεπεράσουν το εμπόδιο του Martinus Polonus. Η μαρτυρία του, έστω και αν εμφανίζεται τέσσερις περίπου αιώνες μετά το (θρυλούμενο) συμβάν, εξακολουθεί να μην ενδίδει στις ερμηνευτικές τους επινοήσεις.

Μια άλλη ξεχωριστή μαρτυρία, από τις πολλές που υπάρχουν, είναι εκείνη που συνδέεται με τη δίκη του αιρετικού Jan Hus (Πρύτανη του Πανεπιστημίου της Πράγας), το 1415, στη Σύνοδο της Κωνσταντίας στη Γερμανία. Όταν οι διώκτες του του ζήτησαν να απολογηθεί για την αμφισβήτηση της παπικής εξουσίας, ο Hus, αλυσοδεμένος,²⁵ ενώπιον είκοσι καρδινάλιων, σαράντα εννέα επισκόπων και διακοσίων εβδομήντα δύο θεολόγων,²⁶

²⁵ «'Εν μέσω τῆς συνελεύσεως ἐφάνη κυκλοῦμενος ὑπό δεσμοφυλάκων καί ἀλύσει βεβαρυμένος ἀνήρ κάτωχρος καί κατεσκληκώς ὑπό τῆς κακουχίας [...]. Οὗτος ἦτο ὁ ἀπόστολος τῆς Βοημίας Ἰωάννης Οὔσσιος, ὁ μέλλον νά παράσχη ἡμῖν ἄμαχον ὑπέρ τῆς Ἰωάννας μαρτυρίαν» («Εἰσαγωγή», σ. 71).

²⁶ Ο Ροΐδης συμπληρώνει: «Ἠκολούθουν δέ καί πεντήκοντα χρυσοχοίοι, τριακόσιοι τεσσαράκοντα κουρεῖς, ἑννεακόσιοι μάγειροι, τριακόσιοι οἰνοπῶλαι, πλήθος ὑπηρετῶν, χορευτῶν καί ὄρχηστρίδων καί ἑπτακόσιοι δεκαοκτώ ἑταῖροι...» («Εἰσαγωγή», σ. 68).

αναφέρθηκε ειρωνικά στο επεισόδιο με τον θηλυκό Πάπα, χωρίς να τον αντικρούσει κανείς, και συνέχισε να μιλά γι' αυτό έως ότου τον έστειλαν στην πυρά. Όπως σχολιάζουν πολλοί μελετητές, η μη αντίδραση των καθολικών στους ισχυρισμούς του Hus μάλλον αποδεικνύει ότι η ιστορία της Ιωάννας είχε, τότε, ευρεία αποδοχή.

Ενδιαφέρον είναι και ένα «έμμεσο» κείμενο, μολονότι μπορεί να αμφισβητηθεί εύκολα, γιατί προέρχεται από προτεστάντη. Ο καθηγητής της φιλοσοφίας στο πανεπιστήμιο του Λέυντεν (Leyden) Frederick Spanheim, στο βιβλίο του *Disquisitio historica de papa foemina inter Leonem IV et Benedictum III* (1691), συγκέντρωσε πάρα πολλά κείμενα που αναφέρονται στην ύπαρξη της Ιωάννας. Ένα από αυτά αποδίδεται στον περιβόητο ιεροεξεταστή και επίσκοπο Γαλικίας Bernard Guy ή Gui. Το χειρόγραφο (αρχές του 14ου αιώνα) δεν διασώθηκε, αλλά ο Spanheim, που πρέπει να το είχε δει, παραθέτει αυτολεξεί την περιγραφή για το επεισόδιο της Ιωάννας. Ο Gui, ο οποίος λέγεται ότι υπήρξε το πρότυπο για τον χαρακτήρα του ιεροεξεταστή στο *Όνομα του Ρόδου* του Eco²⁷, ήταν άνθρωπος σχολαστικός και αυστηρός, γνωστός για τις επίπονες διορθώσεις χειρογράφων με σκοπό την απάλειψη «λαθών» και «ανακριβειών», ενοχλητικών για την Καθολική Εκκλησία.

Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Ροΐδης:

«Αλλά και τούς άλλους πάντας αν υποθέσωμεν ἐξ ἄσυγ-

²⁷ Peter Stanford. *ό.π.*, σ. 14.

γνώστου νωχελείας ἀμελήσαντας ν' ἀποπλύνωσι τοιοῦτον ρύπον ἀπὸ τῆς παπικῆς ἱστορίας, πῶς ποτε νά παραδεχθῶμεν ὅτι καὶ ὁ κριτικώτατος Γύης, ὁ τοσαῦτα ἀνευρών καὶ διορθώσας ἀμαρτήματα ἐν τοῖς Χρονικοῖς τῶν προγενεστέρων, οὐ μόνον ἄθικτα ἀφήκε τὰ περὶ τῆς Παπίσσης, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀναμφισβήτητον γεγονός κατεχώρισε ταῦτα ἐν τῇ ἱστορίᾳ αὐτοῦ, τοιοῦτον φοβερόν ὄπλον παρῆχον εἰς τοὺς αἰρετικούς;»²⁸

Μπορεί οι ιστορικοί να αποκλίνουν στο κοσκίνισμα και στο ζύγισμα των πηγών, όλοι όμως συμφωνούν ότι από την εποχή που η ιστορία της Ιωάννας γίνεται λαϊκό ανάγνωσμα (τέλος του 13ου αιώνα) και έως τις αρχές του 16ου αιώνα δεν έχουμε σοβαρές αμφισβητήσεις των στοιχείων. Η Καθολική Εκκλησία όχι μόνο δεν αντέδρασε στην επανάληψη και διάδοση του «θρύλου», αλλά, αντίθετα, τον αποδέχτηκε και τον συντήρησε. Σχεδόν όλοι οι σημαντικοί χρονικογράφοι ανήκαν στις τάξεις της, ήταν δηλαδή κληρικοί ή μοναχοί ή γραφειοκράτες του Βατικανού. Μόνο όταν εμφανίστηκε η απειλή του Λούθηρου (τον 16ο αιώνα) και οι προτεστάντες άρχισαν να εκμεταλλεύονται την υπόθεση, οι παπιστές αμφισβήτησαν τα δικά τους κείμενα. Δεν μπορούμε βέβαια να εντάξουμε τους πάντες σε αυτή τη γενική εικόνα· υπήρξαν επιφανείς εξαιρέσεις και από τις δύο πλευρές. Κυρίως προτεστάντες που υποστήριξαν την εκδοχή του μύθου²⁹ και, λιγότερο,

²⁸ «Εἰσαγωγή», σ. 59.

²⁹ Τρεις από τους εγκυρότερους προτεστάντες μελετητές που αρνούνται (έμμεσα ή άμεσα) στα έργα τους την ύπαρξη της Ιωάννας

καθολικοί που αντιμετώπισαν το πρόβλημα με επαμφοτερίζοντα τρόπο, αλλά χωρίς να συνταχθούν εξολοκλήρου με τη θεωρία της συνωμοσίας.

Από τον 16ο αιώνα και μετά γρήγορα δημιουργήθηκε ένα συμπαγές μέτωπο εκ μέρους των καθολικών το οποίο παραμένει έως σήμερα εξαιρετικά δραστήριο. Σε πολλές από τις πιο πρόσφατες μελέτες που συμβουλευτήκαμε (ακόμη και αυτές του Boureau³⁰ και των Pardoe) η επιστημονική συγκρότηση δεν μπορεί να κρύψει μια ιδεολογική στάση που προέρχεται από θρησκευτικές προτιμήσεις ή ευαισθησίες. Τελικά οι προτεστάντες χρεώνονται την κατασκευή του μύθου και κατηγορούνται για παραποίηση εγγράφων, για πλαστογράφηση κειμένων, για διασπορά ψευδών ειδήσεων και για λυσσαλέα υπονόμηση του καθολικισμού. Ορισμένοι, μάλιστα, για να ενισχύσουν αυτό το επιχείρημα, εμπλέκουν και τους «σχισματικούς» της Ανατολικής Εκκλησίας, υποστηρίζοντας ότι πίσω από το επεισόδιο της Ιωάννας κρύβεται το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως,³¹ το οποίο ενορχήστρωσε τη διαπόμπευση για να κλονίσει την εξουσία του Βατικανού και την πίστη του καθολικού ποιμνίου.

είναι ιδιαίτερα προσφιλείς στους καθολικούς. Πρόκειται για τους: David Blondel (1647), Leibniz (περ. 1695) και Johann Döllinger (1863).

³⁰ Ενδεικτικά. Μολονότι στα συμπεράσματά του παραδέχεται ότι μια τελική ετυμολογία είναι αδύνατη, στην αρχή σημειώνει για το επεισόδιο της Ιωάννας: «Είναι στην πραγματικότητα ένα ωραίο ιστορικό αντικείμενο βαρύ σε νόημα αλλά ελαφρύ σε πραγματικότητα» (ό.π., 3). Ωστόσο, παραδέχεται ότι «η αποδόμηση του μύθου της Πάπισσας δεν εμπόδισε την επιβίωσή του» (ό.π., σ. ix).

³¹ Βλ. για παράδειγμα Pardoe, ό.π., κεφ. Α', σ. 1. Πρβλ. όσα γρά-

Ανεξάρτητα από αυτές τις, κατά κύριο λόγο, θρησκευτικές διαμάχες με αντικείμενο την κοσμική εξουσία, πρέπει να τονίσουμε ότι, εκ των πραγμάτων, είναι σχεδόν ανέφικτο να καταλήξουμε σε μια οριστική ιστορική κατανόηση του ζητήματος αυτού χωρίς την προσκόμιση καινούργιων στοιχείων. Με τα υπάρχοντα στοιχεία, η απορία για το αν το επεισόδιο ανήκει στην ιστορία ή στον μύθο θα παραμείνει αναπάντητη. Καμιά ανάγνωση των κειμένων και καμιά αποσκυβάλλιση των τεκμηρίων δεν πρόκειται να αποφέρει ουσιαστικά αποτελέσματα. Είναι μνείας άξιον ότι από την εποχή που δημοσιεύτηκε η μελέτη του Johann Döllinger (*Die Papst-Fabeln des Mittelalters*, 1863) και έως σήμερα δεν υπήρξε κάτι καινούργιο. Η ιστοριογραφία περιορίστηκε στην απλή, και κάποτε πρόχειρη, επανάληψη των γνωστών ήδη στοιχείων. Μοναδική ίσως εξαίρεση αποτελεί η πραγματεία του γάλλου ιστορικού Alain Boureau (1988), η οποία ωστόσο είναι άنيση στην αξιολόγηση των κειμένων και, συχνά, αμήχανη στις ερμηνευτικές της προτάσεις.

Στο σημείο αυτό πρέπει να πούμε δυο λόγια για την παραγωγή, κυκλοφορία και ανάγνωση των κειμένων την εποχή που μας ενδιαφέρει. Είναι προφανές ότι εί-

πει ο Ροΐδης στην «Εισαγωγή» του: «Οι Λατίνοι, ακμάζοντας τότε του σχίσματος, έπειράθησαν τό παρ' αυτοίς συμβάν νά αποδώσωσιν είς τούς Βυζαντινούς» (σσ. 35-36). Αναφέρει μάλιστα στη συνέχεια (και επικρίνει έντονα) όσα σχετικά υποστήριξε στο *Annales ecclesiastici* (1602) ο καρδινάλιος Cesare Baronio (βλ. σσ. 39-40).

μαστε στα χρόνια πριν από την τυπογραφία και μιλάμε για χειρόγραφα, τα οποία συνήθως αναπαράγονται από γραφείς. Η διαδικασία αυτή ενέχει πάντα τον κίνδυνο της αλλοίωσης του κειμένου κατά την αντιγραφή. Κανείς δεν γνωρίζει από τι μπορεί να υποκινείται ή να παρασύρεται ένας αντιγραφείας. Εάν σ' αυτό προσθέσουμε τη βραδύτητα και τη μονοπωλιακή σχεδόν μορφή της διακίνησης, τον περιορισμένο ρόλο της ανάγνωσης, το υψηλό κόστος και τη χρονοβόρα διαδικασία αναπαραγωγής, τη δύσκολη πρόσβαση στις βιβλιοθήκες και την έκταση της πλαστογραφίας, αντιλαμβανόμαστε ότι το έδαφος της έρευνας είναι επικίνδυνα ολισθηρό. Μόνο μετά τον 16ο αιώνα, όταν η τυπογραφία είχε πια πάρει το πάνω χέρι, ο τρόπος διάδοσης των ιδεών και παραγωγής της γνώσης άλλαξε ριζικά.

Αυτό που κατάφερε όμως ο Μεσαίωνας ήταν να ερεθίσει, τους επόμενους αιώνες, τη φαντασία πολλών συγγραφέων, οι οποίοι αναζήτησαν στα σκάνδαλα, στις ίντριγκες, στις συνωμοσίες, στην αδυσώπητη μάχη για την εξουσία, στις θρησκευτικές έριδες, στα φρικαλέα εγκλήματα, στο πλήθος των αιρέσεων και των μυστικών οργανώσεων υλικό για λογοτεχνική επεξεργασία. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, τα χειρόγραφα και η σκοτεινή τύχη τους, τα αινίγματα της αυθεντικότητας των κειμένων³² και το δαιδαλώδες σύμπαν των βιβλιοθηκών

³² Βλ. σχετικά και όσα γράφει ο Ροΐδης για τη διαμάχη καθολικών και προτεσταντών με αντικείμενο τη γνησιότητα των κειμένων και την πατρότητα των λαθροχειριών («Εισαγωγή», σσ. 51-52).

πρόσφεραν την ατμόσφαιρα και συγκρότησαν το σκηνικό για την ένταση της πλοκής και για την υποδαύλιση της αγωνίας και της περιέργειας των αναγνωστών.

Ο Ροΐδης τα γνώριζε πολύ καλά όλα αυτά. Βέβαια, αποφάσισε να ασχοληθεί με μια ερωτική ιστορία και όχι με ένα αστυνομικό μυθιστόρημα ή με μια υπόθεση μυστηρίου, αν και το αφήγημά του δεν στερείται μεσαιωνικού σασπένς. Το εντυπωσιακό στην περίπτωση του είναι η εξαιρετική ιστορική εισαγωγή, η οποία προετοιμάζει τον αναγνώστη για την απόλαυση της μυθοπλαστικής αφήγησης. Το κείμενο του Ροΐδη, ακόμη και με τα σημερινά κριτήρια, μπορεί να σταθεί επάξια δίπλα στις καλύτερες εν κυκλοφορία μελέτες. Δεν του λείπει τίποτε. Ευρύτατη γνώση των πηγών, θαυμαστή οικείωση με τις λεπτομέρειες του ζητήματος, εποπτεία όλων των πτυχών που θεωρούνται κρίσιμες και αμφιλεγόμενες, διεισδυτική κατανόηση των κοινωνικών, θρησκευτικών και πολιτικών συνθηκών της εποχής. Αν εξαιρέσει κανείς την πεποίθησή του ότι η ιστορία της Ιωάννας είναι αληθινή και όχι θρύλος (πεποίθηση που είναι ακραία αλλά όχι εξωφρενική, ιδιαίτερα αν υπολογίσουμε με πόση ευκολία κυριάρχησε η εκδοχή των καθολικών), το κείμενό του είναι υπόδειγμα εγκυκλοπαιδικής ευρυμάθειας και ιστορικής νηφαλιότητας.³³

Οι έλληνες μελετητές ή αγνόησαν ή υποτίμησαν αυ-

³³ Είναι γνωστό ότι ο Ροΐδης δεν περιορίστηκε στις ελληνικές βιβλιοθήκες (για τις οποίες παραπονείται στην «Εισαγωγή» του, βλ. σ. 46,

τή την πλευρά του νεαρού Ροΐδη, παρασυρμένοι συνήθως από την τάση του, όντως υπαρκτή, να συμφύρει, να παραποιεί και να μην είναι πάντοτε ακριβής στον προσδιορισμό των πηγών. Οι λαθροχειρίες και οι αμέλειές του όμως δεν πρέπει να αναδειχθούν τόσο ώστε να εξαφανίσουν τη γενική εικόνα, που δεν είναι άλλη από αυτή μιας συστηματικής και έγκυρης ιστορικής πραγματείας. Ο Ροΐδης δεν αφήνει τίποτε ανεξέταστο και ασχολίαστο. Αν συγκριθεί το κείμενό του με τα σημερινά, θα διαπιστώσουμε ότι δεν έχουμε κάνει ούτε ένα βήμα παρακάτω στην επιστημονική διερεύνηση του ζητήματος. Ευτυχώς ορισμένοι ξένοι, μολονότι διαφωνούν μαζί του, αναγνώρισαν, όπως θα δούμε στη συνέχεια, την αξία της συμβολής του.

Όποιος έχει συνολική γνώση του ροϊδικού έργου

σημ. 1), αλλά ταξίδεψε κιόλας στην Ιταλία προς αναζήτηση σπάνιων χειμένων. Σημειώνει ο ίδιος το 1900 στο όψιμο επιφυλλιδιογράφημά του «Ο Άγιοπετρίτης» [Απαντα (επιμ. Α. Αγγέλου), τόμ. Ε', Αθήνα: Ερμής, 1978, σσ. 441-447]: «Τὴν ἄνοιξιν τοῦ ἔτους 1864 σπεύδων νὰ φέρω εἰς πέρας ἱκανῶς γνωστὸν νεανικόν μου πόνημα, τὸ ὁποῖον δὲν μοὶ εἶναι εὐχάριστον νὰ μνημονεύσω, ἔτυχε νὰ λάβω ἀνάγκην μεσαιωνικῶν τινῶν τόμων, μὴ ὑπαρχόντων οὔτε ἐν τῇ δημοσίᾳ οὔτε ἐν οὐδεμιᾷ ἄλλῃ ἐν Ἀθήναις βιβλιοθήκῃ. Ἐσκέφθην νὰ κομίσω αὐτοὺς ἐξ Εὐρώπης καὶ ἀνεδίφισα τοὺς τιμοκαταλόγους τῶν παλαιοπωλῶν, ἀλλὰ τὰ βιβλία ταῦτα ἦσαν μᾶλλον ἀκριβὰ. Οἰκονομικώτερον λοιπόν καὶ βεβαίως διασκεδαστικώτερον μοὶ ἐφάνη νὰ ἐκπηδῆσω πρὸς ἀναζήτησιν αὐτῶν εἰς τὴν πλησιεστάτην εὐρωπαϊκὴν βιβλιοθήκην. Τοιαύτῃ ἦτο ἡ τῆς Νεαπόλεως. Ἐκεῖ εὗρον ὅσα ἐζήτητον [...]». Στη συνέχεια περιγράφει τον επόμενο σταθμό (τη βιβλιοθήκη του Βατικανού στη Ρώμη), όπου αναζήτησε, χωρίς επιτυχία, το έργο του Spanheim, έργο που τελικά κατάφερε (δεν γνωρίζουμε πώς) να βρει και να αντλήσει από αυτό πολλές και χρήσιμες πληροφορίες για το μυθιστόρημά του.

ξέρει ότι το ενδιαφέρον του για τον ευρωπαϊκό Μεσαίωνα δεν τελειώνει με την Πάπισσα Ίωάννα. Σε όλη την υπόλοιπη ζωή του δεν έπαψε ποτέ να γράφει κείμενα με θέματα που αναφέρονται στην περίοδο αυτή.³⁴ Μια ματιά στα Απαντά του θα πείσει και τον πιο δύσπιστο αναγνώστη ότι ο Ροΐδης τροφοδοτεί πολλά ήσσονα γραπτά του από τις αναγνώσεις που εγκαινίασε με τη συγγραφή του μυθιστορήματος. Όσο απεχθανόταν και ειρωνευόταν την εποχή αυτή, άλλο τόσο ηδονιζόταν να μιλά για τις διαστροφές της.

Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε ότι ο Ροΐδης, ίσως γιατί υπηρετεί και τις ανάγκες της αφήγησής του, αποδέχεται την ιστορία της Ίωάννας ως πραγματική και διαφωνεί σφόδρα με την άποψη της Καθολικής Εκκλησίας που αποδίδει την αποκάλυψη της απάτης και τη «διόρθωση» του λάθους στην ανάδυση της κριτικής σκέψης κατά την Αναγέννηση. Διαφωνεί επίσης με τη σύστοιχη άποψη ότι το ρήμα «λέγουσι», το οποίο απαντάται σε πολλά χρονικά, αποδεικνύει ότι οι μαρτυρίες είναι προϊόν φήμης και εικασίας. Αντίθετα, υποστηρίζει με άκρα πειστικότητα ότι «τὴν φράσιν “λέγουσι” μετεχειρίζοντο συχνάκις οἱ χρονογράφοι ὡς οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες καὶ ἐπὶ βεβαίων γεγονότων»³⁵. Παραπέμπει μάλιστα για τα περαιτέρω στον «δάσκαλό» του Κωνσταντῖνο Ασώπιο. Η

³⁴ Βλ. ενδεικτικά τα σκαλαθύρματα «Αἱ Μάγισσαι τοῦ Μεσαιῶνος» (1868), «Ἡ Ἑορτὴ τοῦ Ὁνοῦ κατὰ τὸν Μεσαιῶνα» (1869) και «Οἱ Βρυκολακες τοῦ Μεσαιῶνος» (1869), ὅλα δημοσιευμένα λίγα χρόνια μετὰ τὴν ἐκδοσὴ τῆς Πάπισσας (1866).

³⁵ «Εἰσαγωγή», σ. 49, σημ. 2.

λεπτομέρεια είναι σημαντική. Εκεί όπου πολλοί ιστοριογράφοι σήμερα δέχονται αβασάνιστα ότι η φράση δηλώνει εξ ορισμού κάτι ψευδές (και έτσι βολεύονται στο επιχείρημά τους για τον μύθο της Πάπισσας), ο πρωτοεμφανιζόμενος στη λογοτεχνία Ροΐδης προσθέτει εκείνο το μικρό αλλά καίριο «και». Σε ορισμένες περιπτώσεις το «λέγουσι», επισημαίνει υποσημειώνοντας, μπορεί να αναφέρεται και στην αλήθεια. Τι άλλο να πούμε εμείς;

4. Οι τύχες της Πάπισσας

Ο θρύλος της Ιωάννας ακολούθησε πολλά και διαφορετικά μονοπάτια. Δεν ξεχάστηκε στα χρονικά του Μεσαίωνα, όπως άλλες σκανδαλιστικές ιστορίες, ούτε ξέμεινε, ως ενοχλητικό επεισόδιο, στα κατάστιχα της θρησκευτικής διαμάχης. Φαίνεται ότι από μόνη της η ιστορία προσφερόταν για λογοτεχνική εκμετάλλευση. Το παιχνίδι με την απόκρυψη και αποκάλυψη του φύλου, ο τοκετός κατά τη διάρκεια θρησκευτικής τελετής, τα ερωτικά υπονοούμενα, οι σεξουαλικοί υπαινιγμοί και, κυρίως, η διαπόμπευση της παπικής (και γενικότερα της εκκλησιαστικής) εξουσίας συγκροτούσαν, στο σύνολό τους, γόνιμο πεδίο για την άσκηση της φαντασίας και της σάτιρας, όχι μόνο στη λογοτεχνία αλλά και στο θέατρο, στον κινηματογράφο, ακόμη και στη χαρτομαντεία. Με τον τρόπο αυτό η ιστορία της Ιωάννας μετασχηματίστηκε σε πολιτισμικό κεφάλαιο που τροφοδότησε πολλαπλές χρήσεις στη διαχρονική του μετάλλαξη.

Βέβαια, η απήχησή της δεν ακολουθεί γραμμική πορεία, δεν παραμένει δηλαδή σταθερή ανά τους αιώνες: ανάλογα με τις ιστορικές περιστάσεις, τις αισθητικές ζήτησεις και τις ιδεολογικές ή θρησκευτικές συγκρούσεις καθορίζονται και οι τύχες της πολύπαθης Ιωάννας. Η διαδρομή της στον χρόνο αποδίδεται επομένως ακριβέστερα με μια καμπύλη γραμμή, η οποία εξεικονίζει τις κορυφώσεις και τις κάμψεις αλλά και όλα τα άλλα ενδιάμεσα στάδια της τύχης του θέματος στο πέρασμα του χρόνου. Πολλοί μελετητές (ανάμεσα σε αυτούς και ο Ροΐδης) ασχολήθηκαν με το ζήτημα, ορισμένοι μάλιστα παρακολούθησαν εξαντλητικά το ξεδίπλωμά του στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία. Εδώ θα αρκεστούμε στις πιο χαρακτηριστικές και επιφανείς περιπτώσεις.

Πρώτος μνηστήρας της Ιωάννας, στη λογοτεχνική της σταδιοδρομία, θεωρείται ο Βοκάκιος. Στο έργο του *De mulieribus claris* (Περί ενδόξων γυναικών, 1361), γραμμένο στα λατινικά, και όχι στα ιταλικά όπως το *Δεκαήμερο*, αφιερώνει ξεχωριστό κεφάλαιο στην Ιωάννα, συγκαταλέγοντάς τη στις εκατόν εξήντα «διάσημες» γυναίκες που παρουσιάζει. Η αφήγηση είναι λεπτομερής, αναφέρεται σε όλα τα γεγονότα που έγιναν γνωστά μετά την εμφάνιση του Χρονικού του Martinus Polonus, και το ύφος εμφανώς περιπαικτικό και ιερόσυλο. Ο Βοκάκιος, που δεν φημιζόταν για την ευσέβεια του, κεντά τη σατιρική γραφή σε ένα καμβά ιστορικής αλήθειας, αφού αφήνει να εννοηθεί ότι η περιγραφή του δεν είναι παρά ακριβής απόδοση πραγματικών γεγονότων. Το κείμενό του είχε τεράστια απήχηση σε όλη

την Ευρώπη αλλά περισσότερο στη Γαλλία, όπου και μεταφράστηκε πολλές φορές. Δεύτερος μνηστήρας, λίγα χρόνια μετά (περί το 1370), ο «δαφνοστεφής» Πετράρχης, ο οποίος, στα χρόνια της ωριμότητας, αποσύρθηκε στη Βενετία και συνέγραψε έργο υπό τον τίτλο *Chronica delle vite de pontifici et imperatori*. Η δική του εκδοχή είναι σύντομη και ψυχρή ως προς το ιστορικό πλαίσιο, αλλά εξόχως «αποκαλυπτική» όταν περιγράφει τα δεινά που ακολούθησαν το «αισχρό» επεισόδιο του δημόσιου τοκετού.

Για τους δύο αυτούς «διαχειριστές» του σκανδάλου ο Ροϊδης γράφει:

«Παρορώντες καί πάλιν άσημοτέρων μαρτύρων πολύν ὄχλον [...] μεταπηδῶμεν εἰς τόν δαφνοστεφῆ Πετράρχην [...] Ὁ ποιητής οὗτος [...] ἀπεσύρθη εἰς Ἑνετίαν, ὅπου ἔδαπάνησε τά τελευταῖα αὐτοῦ ἔτη, συγγράφων τούς *Βίους τῶν αὐτοκρατόρων καί Παπῶν* [...] ἐν οἷς ἀνευρίσκομεν τήν πανταχοῦ παροῦσαν Ἰωάνναν, πληροφοροῦμενοι πρὸς τοῖς ἄλλοις ὅτι ὁ Ὑψιστος ὀργισθεῖς ἐπὶ τῇ τοιαύτῃ τῆς ἀγίας Ἐδρας βεβηλώσει, ἠρήμωσε τούς ἀγρούς διὰ τεραστίων ἀκρίδων. Σύγχρονος τῷ Πετράρχῃ ἤκμαζεν ἐν Φλωρεντία ὁ ἐπὶ χάριτι καί αἰσχροῦτητι μοναδικός συγγραφεύς τοῦ *Δεκαήμερου* Ἰωάννης Βοκάκιος, ὅστις μέχρι τελευταίας πνοῆς τούς γυναικείους δόλους ἀνυμνῶν συνέθεσε προβεβηκῶς ἤδη τήν ἡλικίαν πόννημα λατινιστί περὶ τῶν Ἐνδόξων γυναικῶν, ἐν ᾧ κατέχει ἡ Ἰωάννα ἔξοχον μεταξὺ τῶν ἡρωϊδων θέσιν, πρὸς τήν Σεμίραμιν παρβαλλομένη».³⁶

³⁶ «Εἰσαγωγή», σσ. 53-54.

Θα ήταν απίθανο, μια τέτοια ιστορία, να διαφύγει της προσοχής του σαρκαστή και βωμολόχου Ραμπελαί. Από το ιστορικο υλικό ο ανίερως ιερωμένος αποσπά την τελετή της ψηλάφησης των ὀρχεων του Πάπα και τη συνδέει με τις περιπέτειες του ἡρώα του Πανούργου σε δύο έργα, το *Tiers Livre* (1546) και το *Quart Livre* (1548). Δύο σχεδόν αἰῶνες μετά, το 1764, το περιστατικό μνημονεύεται από τον Βολταίρο (*Essai sur les moeurs*), ο οποίος μάλιστα προβλέπει ότι κάποια μέρα η ιστορία της Πάπισσας θα βρει την τύχη της στη θεατρική σκηνή.

Κορυφαία στιγμή στις τύχες της Ἰωάννας είναι η πρώτη ἔμμετρη νουβέλα που γράφτηκε αποκλειστικά γι' αυτήν και τις περιπέτειές της. Πρόκειται για το *Papessa Giovanna* του ιταλού αββά Giambattista Casti, που εκδόθηκε στα ιταλικά στο Παρίσι το 1804, ένα χρόνο μετά τον θάνατό του (1803). Το μυθιστόρημα πρέπει να γράφτηκε περί το 1766 και είχε ἤδη δημοσιευτεί, στην πρώτη του μορφή, σε μια συλλογή αφηγημάτων του Casti το 1790. Μετά την παρισινή έκδοση όμως γνώρισε μεγάλη επιτυχία και επανεκδόθηκε πολλές φορές. Ο Ροϊδης το ἔξερε και το χρησιμοποίησε. Μνημόνευσε βέβαια ελαφρώς την πηγή,³⁷ αλλά οι

³⁷ Στην «Εἰσαγωγή» του (σ. 64, σημ. 1), όταν περιγράφει τα περί ψηλάφησης, αναφέρεται στον Casti «καισάρειον ποιητὴν παρὰ τῇ βιενναίᾳ αὐτῇ, στιχοῦργήσαντα “Ἐρωτικά διηγήματα” (Novelle gallanti, Parigi 1832), ὧν οἱ ἠρωδές εἰσιν ὡς ἐπὶ τό πολὺ ἀρχιερεῖς ἢ καπουκίνοι, ἐν αὐτοῖς δέ καί ἡ Ἰωάννα. Τόν ποιητὴν τοῦτον, θαυμαστόν ὄντα διὰ τήν εὐροίαν καί χάριν τῆς στιχοῦργίας, μέμφεται διὰ τήν ἀκρατον κοπρολογίαν καί αὐτός ὁ ἐπὶ ἀκολασία διαβόητος Καζανόβας [...]».

αντίπαλοί του δεν το θεώρησαν αρκετό και τον κατηγορήσαν ότι «κατέκλεψε» τον Casti.

Ο αβάς ήταν περίεργη και αντιφατική προσωπικότητα. Ταυτόχρονα κληρικός και οπαδός του Διαφωτισμού, εκκλησιαστικός λειτουργός και επικριτής του Πάπα, αντιβοναπαρτιστής και θαυμαστής του Ναπολέοντα, με τον οποίο είχε άλλωστε συναντηθεί. Αν σε αυτά προσθέσουμε τον οξύθυμο και προκλητικό χαρακτήρα του, τα περιπετειώδη ταξίδια του (από τη Μάλτα έως τη Σιβηρία και από την Κωνσταντινούπολη έως το Παρίσι), τις υψηλές θέσεις του, ως διπλωμάτη και ως ποιητή, στις αυλές του αρχιδούκα της Τοσκάνης και του αυτοκράτορα της Αυστρίας, τα λιμπρέτα που έγραφε για όπερες (του Paisiello και του Salieri μεταξύ άλλων) και το τεράστιο δίκτυο γνωριμιών με προσωπικότητες της εποχής, όπως ο Γκαίτε και ο Καζανόβας, αντιλαμβάνομαστε ότι ο αβάς δεν ήταν μια συνηθισμένη περίπτωση.³⁸ Με το έργο του η ιστορία της Ιωάννας εισέρχεται ουσιαστικά στη θεματική των μοντέρνων καιρών.

Με το θέμα ασχολήθηκε και ο γερμανός συγγραφέας Achim von Arnim στο πολυσέλιδο μυθιστόρημα του *Die Päpstin Johanna*. Το έργο αυτό γράφτηκε περί το 1820, αλλά δημοσιεύτηκε ολοκληρωμένο το 1846, μετά τον θάνατο του Arnim, από την αδελφή του και σε επιμέλεια των αδελφών Γκριμ. Το μπαρόκ ύφος του κειμένου και οι εκτενείς, κουραστικές περιγραφές άφη-

³⁸ Για τα σχετικά με τον Casti, βλ. κυρίως τον Boureau, *ό.π.*, σσ. 264-265.

σαν μάλλον αδιάφορο το μεγάλο κοινό. Την ίδια περίπου εποχή αφηγείται το επεισόδιο και ο Σταντάλ στο *Promenades dans Rome* (1830), παρουσιάζοντας σε διαλογική μορφή τη διαφωνία ενός υποψήφιου καρδινάλιου και ενός γάλλου βολταριστή για το ζήτημα της Ιωάννας. Ο Σταντάλ συντάσσεται εκθύμως με την άποψη του γάλλου που υποστηρίζει ότι πρόκειται για αληθινό γεγονός και όχι για κακόβουλη διάδοση των εχθρών της εκκλησίας.³⁹ Η μόνη άλλη αξιόλογη απόπειρα λογοτεχνικής επεξεργασίας της ιστορίας της Ιωάννας κατά τον 19ο αιώνα είναι εκείνη του Ροϊδη, το 1866. Στον 20ό αιώνα η ενασχόληση είναι μάλλον υποτονική, με εξαίρεση ένα μικρό δραματικό σχέδιασμα του Μπρεχτ το 1922 (*Päpstin Johanna*), το οποίο δεν ολοκληρώθηκε ποτέ, αλλά λέγεται ότι ίσως αποτέλεσε το πρόπλασμα για το γνωστό θεατρικό του έργο *Η Αγία Ιωάννα των Σφαγείων* (1930-1932).

Τα τελευταία χρόνια κάποιος θόρυβος έγινε για το μετριότατο μυθιστόρημα της αμερικανίδας Donna Woolfolk Cross *Pope Joan* (1997). Η συγγραφέας, που έχει επιδοθεί σε άγριο κυνήγι δημόσιων σχέσεων, με ομιλίες σε book clubs της Αμερικής και με τη συνεχή ενημερωτική τροφοδότηση μιας πολύ καλά οργανωμένης ιστοσελίδας, ισχυρίζεται ότι το βιβλίο της είναι υπό

³⁹ Ο Boureau (*ό.π.*, σσ. 300-304) απορρίπτει ως αναξιόπιστη την αφήγηση του Σταντάλ, υποστηρίζοντας ότι είναι απλή αντιγραφή δύο επιστολών που είχαν δημοσιευτεί στο *Voyage d'Italie* (1694) του Francois Maximilien Misson.

μετάφραση σε δεκαοκτώ γλώσσες και ότι η γερμανική έκδοση εξακολουθεί να βρίσκεται πολύ ψηλά στον κατάλογο των ευπώλητων της Γερμανίας. Ανεξάρτητα ωστόσο από την εκδοτική επιτυχία και την καλή ιστορική τεκμηρίωση, το πεζογράφημα της Cross δεν είναι τίποτε άλλο από μια απλοϊκή και βαρετή αφήγηση.

Πολύ καλύτερη, χωρίς όμως ιδιαίτερη λογοτεχνική βαρύτητα, είναι η διασκευή του επεισοδίου στο αφήγημα του Βαγγέλη Ραπτόπουλου *Η Απίστευτη ιστορία της Πάπισσας Ιωάννας* (Κέδρος, 2000). Η κυριότερη αδυναμία του κειμένου εντοπίζεται στην ίδια τη γραφή του, που είναι επίπεδη και άνευρη. Ο συγγραφέας, αντί να επιχειρήσει να πειραματιστεί με το δύσκολο είδος του «ιστορικού μυθιστορήματος», αρκείται στην απλή μεταγραφή της υπόθεσης σε ιδίωμα προσιτό στον σημερινό αναγνώστη «εμπορικών» ή «μαζικών» μυθιστορημάτων. Ο λόγος της αφήγησης, ως εκ τούτου, δεν είναι ιδιαίτερα πειστικός, τα πρόσωπα των ηρώων μοιάζουν με εμβόλιμες καρικατούρες, ενώ και η πλοκή πορεύεται αμήχανα.

Στο θέατρο η ιστορία της Ιωάννας πάει πίσω στον 16ο αιώνα, αλλά μόνο από τον 18ο αιώνα και μετά η παρουσία της έχει κάποια ευρύτερη απήχηση. Θα μπορούσαμε να αναφερθούμε σε πολλά έργα με ηρωίδα την Ιωάννα αλλά πρόκειται για έργα μέτρια, χωρίς ιδιαίτερη αξία για την ιστορία του θεάτρου. Από τις πιο πρόσφατες απόπειρες αξίζει ίσως να αναφερθούν το, φεμινιστικής ιδεολογίας, θεατρικό έργο *Top Girls* της Caryl Churchill, που ανεβάστηκε στο Λονδίνο το 1982, με την Ιωάννα ως

μία από τις ηρωίδες-πρότυπο για τον αγώνα των γυναικών, το βραβευμένο μιούζικαλ *Pope Joan* του Christopher Moore, που ανεβάστηκε στο Σικάγο το 1995, και το ραδιοφωνικό έργο *Pope Joan Lives*, που έγραψε ο Bruce Stewart για το BBC το 1978 υποστηρίζοντας τη χειροτόνηση γυναικών, την οποία απέρριπτε μετά βδελυγμίας η Καθολική Εκκλησία. Από ελληνικής πλευράς έχουμε υπόψη μας μόνο μία απόπειρα θεατρικής απόδοσης του τρίτου κεφαλαίου της *Πάπισσας* του Ροΐδη το 1998 από τη Θεατρική Λέσχη (Βόλου) σε σκηνική διδασκαλία του Σπύρου Βραχωρίτη. Στην εξαιρετική αυτή μεταγραφή αναδείχθηκε εντυπωσιακά ο περίτεχνος λόγος του Ροΐδη, χωρίς περικοπές, απλουστεύσεις ή αλλοιώσεις.⁴⁰ Μια παλαιότερη διασκευή της *Πάπισσας Ιωάννας* από τον Γεράσιμο Σταύρου, που ανέβασε το καλοκαίρι του 1963 ο θίασος του Νίκου Χατζίσκου, δεν έτυχε ιδιαίτερα ευμενούς υποδοχής από την κριτική.

Στον κινηματογράφο έχουμε μία και μοναδική ταινία, βασισμένη στην ιστορία της Ιωάννας.⁴¹ Πρόκειται

⁴⁰ Η παράσταση δόθηκε στο Στούντιο Λήδρα (στην Πλάκα) και έγινε σε συνεργασία με το Τμήμα Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού του Παντείου Πανεπιστημίου. Πρέπει να σημειώσουμε ότι τα τελευταία χρόνια υπήρξαν και άλλες ενδιαφέρουσες διασκευές έργων του Ροΐδη, κυρίως του αφηγήματος «Ψυχολογία Συριανού Σιζύγου».

⁴¹ Ο ελληνικός κινηματογράφος δεν ασχολήθηκε με την *Πάπισσα*. Υπάρχει, από όσο γνωρίζουμε, μία μόνο κινηματογραφική μεταγραφή άλλου πεζογραφήματος του Ροΐδη, Πρόκειται για την ταινία *Τα Κοράκια ή το Παράπονο του Νεκροθάπτου* (1991) του Τάκη Σπετσιώτη βασισμένη στο αφήγημα «Τό παράπονο του Νεκροθάπτου» (Απαντα, ό.π., τόμ. Ε', σσ. 77-97).

για την *Pope Joan* (1972) με σκηνοθέτη τον Michael Anderson, πρωταγωνίστρια την Liv Ullman και συμπρωταγωνιστές τους Franco Nero και Trevor Howard. Η ταινία, μολονότι διαφημίστηκε ως υπερπαραγωγή, δεν είχε ιδιαίτερη επιτυχία. Ο Peter Stanford⁴² υποστηρίζει ότι το σενάριό της ακολούθησε το κείμενο του Ροΐδη. Ειδήσεις της τελευταίας στιγμής μάς πληροφορούν ότι στην Αμερική έχουν ήδη αρχίσει (2005) τα γυρίσματα μιας καινούργιας ταινίας για την Πάπισσα με σκηνοθέτη τον Volker Schlöndorff. Για την τηλεοπτική τύχη της Ιωάννας η έρευνά μας δεν απέδωσε καρπούς.

Παράλληλα με αυτή τη διαδρομή του θέματος εξελίσσεται, από τον 15ο αιώνα και μετά, μια άλλη παράδοξη πορεία της Ιωάννας, αυτή τη φορά ως απεικόνιση στην τράπουλα του ταρό.⁴³ Η «Πάπισσα» είναι ένα από τα 22 φύλλα (γνωστά ως ατού ή τρόμφα) της Μεγάλης Μυστικής Κλείδας, η οποία, σε αντίθεση με τη Μικρή Μυστική Κλείδα, αντί για αριθμούς έχει παραστάσεις προσώπων. Ορισμένες από αυτές τις παραστάσεις εμφανίζονται ανά ζεύγος, όπως Αυτοκράτωρ-Αυτοκράτειρα, Πάπας-Πάπισσα. Υπάρχουν πολλές και διαφορετικές απεικονίσεις της «Πάπισσας», ανάλογα με το είδος της τράπουλας και την εποχή. Από

⁴² Ο.π., σ. 160.

⁴³ Για το ταρό βλ. ενδεικτικά τα βιβλία: A. E. Waite, *The Pictorial Key to the Tarot* (1910. επανέκδοση London: Rider & Company, 1986), Michael Dummett και Sylvia Mann, *The Game of Tarot from Ferrara to Salt Lake City* (London: Duckworth, 1980), και John Shephard, *The Tarot Trumps* (Wellingborough, 1985).

τον 19ο αιώνα μάλιστα συναντούμε την ίδια μορφή με το όνομα Μεγάλη Ιέρεια (High Priestess) ή Θηλυκός Ποντίφικας (Female Pontiff) (βλ. εικόνα 5). Το αναμφισβήτητο είναι ότι, άγνωστο για ποιους λόγους (οι διάφορες θεωρίες που διατυπώθηκαν είναι ελάχιστα πειστικές), το ατού της «Πάπισσας» έχει άμεση αναφορά στην Ιωάννα. Για πρώτη φορά εμφανίζεται στο ταρό μεταξύ 1451 και 1453, στη γνωστή τράπουλα Sforza-Visconti (βλ. εικόνα 6). Πρόκειται για την πολυτελή τράπουλα που παρήγγειλε σε ζωγράφο της εποχής, κατά πάσα πιθανότητα, ο Francesco Sforza, δούκας του Μιλάνου και σύζυγος της Bianca Maria Visconti.

Έως τον 18ο αιώνα τα χαρτιά του ταρό δεν είχαν κάποιο απόκρυφο ή μυστικιστικό νόημα, ούτε τα χρησιμοποιούσαν για την πρόβλεψη του μέλλοντος (χαρτομαντεία). Η «Πάπισσα» ανήκε στα συμπληρωματικά ατού, στις αλληγορικές εκείνες φιγούρες που με το πέρασμα του χρόνου έπαψαν να εξυπηρετούν μόνο το χαρτοπαίγνιο και εντάχθηκαν στην απόκρυφη παράδοση που συνεχίζει να έχει μεγάλη απήχηση έως σήμερα. Για τον έλληνα αναγνώστη η πιο γνωστή λογοτεχνική χρήση του ταρό πρέπει μάλλον να είναι η ποιητική μετάπλαση ορισμένων συμβολισμών στην *Ερημη Χώρα* του Έλιοτ (μέσω κυρίως της μετάφρασης του Σεφέρη). Στις πιο μυστικιστικές ερμηνείες του ταρό η «Πάπισσα» συμβολίζει τον Θείο Νόμο και τη Μυστική Παράδοση, την αρχετυπική Μητέρα και την Πνευματική Νύμφη. Ορισμένοι μελετητές τη συνδέουν με την εβραϊκή παράδοση και το ιερό βιβλίο της Τορά. Από

τον ομιχλώδη χώρο του αποκρυφισμού προέκυψαν και οι διάφορες παραστάσεις της «Πάπισσας», στις οποίες τα σύμβολα που την περιβάλλουν δεν είναι σταθερά, αλλά μεταβάλλονται ανάλογα με την αλληγορική προσέγγιση.

Αυτό που ενδιαφέρει ωστόσο εδώ είναι το ερώτημα: Τι γυρεύει εξαρχής σε μια τέτοια τράπουλα ο θηλυκός Ποντίφικας; Τι σημαίνει ότι ο «Πάπας» συνοδεύεται από το γυναικείο έτερον ήμισυ στην κατανομή των φύλλων του ταρό; Μήπως η ιστορία ήταν τόσο βαθιά ριζωμένη στο συλλογικό ασυνείδητο ώστε πέρασε αυτόματα στις εικόνες ενός δημοφιλούς παιχνιδιού; Είπαμε ότι πειστική απάντηση δεν υπάρχει, γι' αυτό ας αρκεστούμε στη διαπίστωση ότι η Ιωάννα δεν υπήρξε μόνο λογοτεχνικός μύθος αλλά και λαϊκός θρύλος. Συμπληρωματικά να σημειώσουμε ότι με το όνομα «Πάπισσα Ιωάννα» είναι γνωστό ένα παιχνίδι με χαρτιά που έπαιζαν οι Εγγλέζοι από τις αρχές του 19ου αιώνα και έγινε ιδιαίτερα αγαπητό στον κόσμο κατά τη βικτοριανή εποχή. Οι ειδικοί υποστηρίζουν ότι πρόκειται για παραλλαγή του γαλλικού «Κίτρινος Νάνος» (Nain jaune).

Είναι αυτονόητο ότι αυτό το αδρό σχέδιασμα των τυχών της Ιωάννας έχει αφήσει απέξω πολλά άλλα φανερώματά της στη λογοτεχνία, στην τέχνη και στη λαϊκή κουλτούρα. Για παράδειγμα για τον 18ο και 19ο αιώνα θα μπορούσαμε να αναφέρουμε θεατρικές παραστάσεις, για τον 20ό όχι λίγα μυθοπλαστικά εγχειρήματα. Πιστεύουμε ωστόσο ότι δεν παραλείψαμε κά-

ποια σημαντική απόπειρα ανάδειξης του μύθου στη σύγχρονη εποχή. Πρόθεσή μας ήταν να δείξουμε ότι το συγκεκριμένο επεισόδιο ξέφυγε από το πλαίσιο της ιστοριογραφίας και της θεολογίας και εισήλθε, ήδη από τον 14ο αιώνα, στο πεδίο του λογοτεχνικού μύθου και του πολιτισμικού φαντασιακού.

Η διάχυση αυτή προσδίδει στο φαινόμενο μια εντελώς διαφορετική σημασία. Ένα όντως σκανδαλώδες περιστατικό του Μεσαίωνα (όχι όμως και μοναδικό, αφού όλος ο Μεσαίωνας είναι μέγα σκάνδαλο) δραπέτευσε από τη λήθη, αποσπάστηκε από το σκοτάδι των χρονικών και πέρασε στο στάδιο της διαρκούς αναμόχλευσης. Έως τη στιγμή που γράφεται αυτή η εισαγωγή, η Πάπισσα Ιωάννα εξακολουθεί να επιβιώνει ως δραστικό υλικό για την τέχνη. Η πιο πρόσφατη, και μαχητική, οικειοποίηση του μύθου έγινε από το κίνημα του φεμινισμού, το οποίο αναζητεί, στο παρελθόν, αναδρομικά πολεμοφόδια για τις τωρινές ανάγκες της πουριτανικής ιδεολογίας του.

Από την έρευνά μας διαπιστώσαμε ότι ο Ροΐδης είναι ο μόνος συγγραφέας που εκπροσωπεί την Ανατολή σε αυτή την υπόθεση. Δικαιολογημένα οι ξένοι θεωρούν ότι το μυθιστόρημά του εκφράζει κατά κάποιον τρόπο την πλευρά της Ορθόδοξης Εκκλησίας, μολονότι γνωρίζουν, όπως ακόμη καλύτερα γνωρίζουμε εμείς, ότι η Εκκλησία αυτή τον καταδίωξε αγρίως για το συγκεκριμένο «ανοσιούργημα». Ωστόσο, παρά τον αποδεδειγμένο αντικληρικαλισμό του και την ξινή σχέση του με την Ορθοδοξία, η ελληνική του καταγωγή τον

εντάσσει υποχρεωτικά στο στρατόπεδο της Ανατολής, δηλαδή μιας γεωγραφικής περιοχής όπου, για τους δυτικούς, κατοικούν σχισματικοί. Το ξυμωρο είναι φανερό: Ο Ροΐδης εκπροσωπεί κάτι με το οποίο είχε μόνο εχθρικές σχέσεις και από το οποίο ούτε αναγνωρίστηκε, ούτε εξουσιοδοτήθηκε ποτέ. Είναι, βέβαια, λογικό, οι ξένοι να πιστεύουν ότι το σατιρικό αφήγημα του συνιστά επίθεση στην Καθολική Εκκλησία, αναδεικνύοντάς τον έτσι σε απρόθυμο σύμμαχο και υπερασπιστή της ορθοδόξου πίστεως.⁴⁴

Η περίπτωση του Ροΐδη έχει όμως και μια άλλη ιδιαιτερότητα. Από τις αρχές του 19ου αιώνα και έως σήμερα το μυθιστόρημά του παραμένει η καλύτερη λογοτεχνική διασκευή της ιστορίας της Πάπισσας σε όλη την Ευρώπη. Τα αποδεικτικά στοιχεία είναι πολλά. Αναφέρουμε επιλεκτικά τις μεταφράσεις σε άλλες γλώσσες που δεν σταμάτησαν ποτέ και την αποδοχή εκ μέρους των ειδημόνων της ξεχωριστής θέσης του έργου στην ιστορία της λογοτεχνίας. Σημαντικό ρόλο σε αυτή τη διάκριση έπαιξαν η σατιρική του φλέβα και ο αντιθρησκευτικός του οίστρος, γνωρίσματα που από

⁴⁴ Για την προτεσταντική αγωγή του Ροΐδη στη Σύρο και γενικά για τις σχέσεις του με τη θρησκεία, βλ. Αντώνης Λ. Σμυρναίος, «Ο μοχλός της κατεφρόνεσης: το "Ελληνικόν Λύκειον Ερμουπόλεως" και η προτεσταντική αγωγή του Εμμ. Ροΐδη», *Νέα Εστία*, 1772 (Νοέμβρ. 2004), σσ. 649-683. Βέβαια, δεν υπάρχει καμιά απόδειξη ότι ο Ροΐδης υπήρξε προτεστάντης. Αυτά που εκλαμβάνονται, στη συγκεκριμένη μελέτη, ως προτεσταντικά χαρακτηριστικά ταιριάζουν περισσότερο στην εικόνα του κοσμικού υλιστή και του οπαδού του θετικισμού.

μόνα τους, όμως δεν θα επαρκούσαν, αν δεν είχαν βρει τον δρόμο τους στη γραφή του Ροΐδη, στο μοναδικό, και κλασικό πλέον, ροΐδειο ύφος.

Οι τύχες της Ιωάννας την πήγαν πολύ μακριά και φάνηκαν ευνοϊκές. Η περιπέτειά της κάθε τόσο βρίσκει νέους μνηστήρες, έτοιμους να την ξαναφέρουν στην επικαιρότητα. Η συνάντηση ωστόσο με τον Ροΐδη επισφράγισε μια από τις κορυφαίες αναβιώσεις της μνήμης της στην ευρωπαϊκή λογοτεχνία.

5. Το σουφλέ του Ροΐδη

Η Πάπισσα Ιωάννα του Ροΐδη είναι μυθιστόρημα. Γράφτηκε και διαβάστηκε ως μυθιστόρημα. Δεν είναι ούτε ιστορική πραγματεία, ούτε μεσαιωνικό χρονικό, ούτε τίποτε άλλο από τα κοντόφθαλμα που υποστήριξαν ορισμένοι ιστορικοί και κριτικοί της λογοτεχνίας. Ο Δημαράς έχει δίκιο: «Ο Ροΐδης γράφει και ξέρει πως γράφει μυθιστόρημα».⁴⁵ Όλες οι ενστάσεις και επικρίσεις έχουν να κάνουν με την ερμηνευτική θέση των μελετητών, δεν μπορούν να αμφισβητήσουν το λογοτεχνικό είδος στο οποίο ανήκει το έργο· γι' αυτό έχει ήδη αποφασίσει η ιστορία. Όταν ένα έργο διαβάζεται επί δεκαετίες ως μυθιστόρημα, κάθε περί του αντιθέτου συζήτηση είναι περιττή. Ακόμη και οι επι-

⁴⁵ *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα: Ίκαρος, 1975, σ. 330.

μέρους προσδιορισμοί (αντιμυθιστόρημα, εγκυκλοπαιδική αφήγηση, μυθοπλαστική κριτική και τα παρόμοια) δεν πρέπει να μας παρασύρουν. Όποια και αν είναι η ιδιαιτερότητα της σύνθεσης και η παραδοξότητα της γραφής, η Πάπισσα Ίωάννα ανήκει στις κορυφαίες στιγμές της ελληνικής (και ευρωπαϊκής) πεζογραφίας. Η μόνη κατανοητή στάση είναι αυτή που δηλώνει ότι το έργο μάς αρέσει ή δεν μας αρέσει, ότι μας πείθει ή δεν μας πείθει. Μόνο έτσι παρέχεται η απαραίτητη αιτιολόγηση της αισθητικής αντίδρασης.

Είναι χρήσιμο, στο σημείο αυτό, να δούμε, ανεξάρτητα από τις προθέσεις του συγγραφέα, τη γενική δομή του κειμένου, έτσι ώστε να σχηματίσουμε μια εικόνα για την αφηγηματική τεχνική. Η δομή είναι τετραμερής, αποτελείται δηλαδή από τέσσερα διακριτά επίπεδα που συνδέονται μεταξύ τους με πολλούς φανερούς και υπόγειους τρόπους. Το πρώτο μέρος είναι ο Πρόλογος («Τοῖς Ἐντευξομένοις»), το δεύτερο η «Εἰσαγωγή», το τρίτο (και σημαντικότερο) η εκτενής μυθοπλαστική αφήγηση, το τέταρτο οι εξαντλητικές «Σημειώσεις» στο τέλος του κειμένου (εκτός από εκείνες του Προλόγου και της «Εἰσαγωγῆς» που είναι υποσελίδιες).

Ο Πρόλογος είναι από μόνος του ένα μικρό αφηγηματικό κομφοτέχνημα. Δεν έχει καμιά σχέση με τους τυπικούς προλόγους της εποχής. Αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του μυθιστορήματος, με τον συγγραφέα άλλοτε να κλείνει το μάτι στον αναγνώστη και άλλοτε να παίζει κρυφτούλι μαζί του, ακολουθώντας, κατά κύριο

λόγο, στρατηγικές γνωστές από τον Στερν και τον Σουίφτ. Στο κείμενο ενσωματώνονται ανομοιογενή στοιχεία, τα οποία όμως αφομοιώνονται τελικά στις ανάγκες και στο ύφος της μυθοπλασίας. Ο Ροΐδης κατασκευάζει ένα πλαίσιο που θα του επιτρέψει στη συνέχεια να διηγηθεί την ιστορία της Ίωάννας.

Το πλαίσιο συντίθεται πρωτίστως από τα ακόλουθα τεχνάσματα: α) ο συγγραφέας αποκαλύπτει στον αναγνώστη την αφορμή της συγγραφής, επινοώντας ένα παραμύθι που έχει τη μορφή (αληθινού) περιστατικού (όταν ήμουν μικρός, βρέθηκα στη Γένοβα, όπου συνέβη το εξής περίεργο κ.λπ. κ.λπ.), β) υποδεικνύεται με έμφαση ότι πρόκειται για αληθινή ιστορία, την οποία ο συγγραφέας ερεύνησε συστηματικά, αξιοποιώντας τα υπάρχοντα ιστορικά στοιχεία.⁴⁶ γ) συνδέεται η συγγραφή της Πάπισσας με την ευρωπαϊκή λογοτεχνία (αναφέρονται ονόματα όπως αυτά του Βολταίρου, του Μπάυρον, του Σουίφτ, του Χάινε, του Μυρζέ και του Μυσέ) και εκτίθεται η αντίληψη του συγγραφέα για τη λειτουργία της λογοτεχνίας εν γένει (αφύπνιση του αναγνώστη, κολοκυνθοπληγία κ.ά.),⁴⁷ δ) δι-

⁴⁶ «Ἐκάστη ἐν τῇ Παπίσση Ἰωάννα φράσις, πᾶσα σχεδὸν λέξις, στηρίζεται ἐπὶ τῇ μαρτυρίᾳ συγχρόνου συγγραφέως» («Τοῖς Ἐντευξομένοις», σ. 12). Μετ' επιτάσεως αναφέρεται, επίσης, στην «ἱστορικὴν ἀκρίβειαν», σε περιγραφὴς τεκμηριωμένες «καὶ εἰς αὐτὰς τὰς ἐλαχίστας λεπτομερείας», στην «πιστὴν εἰκόνα τῆς ἐποχῆς», ἀφοῦ στό ἔργο του «πράγματα μόνον περιέχονται καὶ γεγονότα στηριζόμενα εἰς μαρτυρίας ἀναμφισβητήτους» κ.λπ.

⁴⁷ Προσποικεῖται ὅτι δεν εἶναι τολμηρός, ἀνήθικος, ἐπιθετικὸς καὶ ἐχθρὸς τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐτσι βεβαιώνει ἀκριβῶς γιὰ τὸ ἀντίθετο.

καιολογεί το εγχείρημα του για να προλάβει δήθεν αντιδράσεις που ούτως ή άλλως γνωρίζει ότι είναι αναπόφευκτες.⁴⁸

Με τον τρόπο αυτό ο Ροΐδης δεν αφήνει κανένα περιθώριο για παρεξήγηση. Η αφηγηματική του τεχνική συνδυάζει όλα αυτά τα εκ πρώτης όψεως αντιφατικά δεδομένα στον σχεδιασμό του μυθιστορήματος, καθιστώντας τα οργανικά μέρη της πλοκής. Ο ίδιος μιλά για «μωσαϊκό» και «διηγηματική έγκυκλοπαιδεία», παρακάμπτοντας ευφυώς την ασυνήθιστη για την εποχή συνύπαρξη ανόμοιων «λόγων» στη μυθοπλαστική «φράση». Από τη στιγμή όμως που ο αναγνώ-

Δεν είναι καθόλου δύσκολο για τον αναγνώστη να αντιληφθεί την ειρωνική χροιά της δήθεν απολογίας του. Ιδιαίτερα όταν αποδίδει τις απόψεις του για την κοινωνία, τη θρησκεία και την πολιτική στην «αθώα» πρόθεσή του να διασκεδάσει τον αναγνώστη, προσφέροντας, ως φάρμακο εναντίον της πλήξης, την ελευθερία του γέλιου και την έξαψη της σάτιρας.

⁴⁸ Σε όλο το κείμενο είναι φανερή η αντιθρησκευτική του στάση και απερίφραστη η αντικληρική του πολεμική. Δεν αφήνει στον αναγνώστη καμιά αμφιβολία ότι έχει στα χέρια του ένα «αιρετικό» βιβλίο. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό πως όχι μόνο περιμένει την αντίδραση της Ορθόδοξης Εκκλησίας (ομολογώντας σαρκαστικά ότι πράγματι είναι επιρρεπής «εις παρεκβάσεις περί τής παρουσίας καταστάσεως τῆς Ἐκκλησίας μας»), αλλά και δεν διστάζει να στρέψει τα βέλη του εναντίον της, κατηγορώντας τη για τυπολατρία, σκοταδισμό, αναξιοκρατία, οπισθοδρομικότητα, εμπλοκή στην πολιτική και ιδεολογική ενδοτικότητα. Είναι απορίας άξιον πώς ορισμένοι κριτικοί δεν αντιλήφθηκαν ότι το προφανέστερο τέχνασμα του Ροΐδη έγκειται στην εδραίωση ενός αυτοματισμού: κάθε φορά που αναφέρεται η Καθολική Εκκλησία, ο αναγνώστης κάνει αυτόματα τον παλλαγλισμό με την Ορθόδοξη.

στης εμπλέκεται στο ερώτημα τι είναι ακριβώς αυτό που διαβάσει και σε τι αποσκοπεί ο συγγραφέας, έχει ήδη παρασυρθεί στο λογοτεχνικό παιχνίδι. Δεν αφήνει εύκολα το βιβλίο για να πάει για ύπνο.

Ακολουθεί η «Εισαγωγή», που πρέπει και αυτή να διαβαστεί ως προοιμιακό αφήγημα, παρά την ανορθόδοξη γραφή της και την περιπαικτική ειδοποίηση του συγγραφέα: «Τὴν ἀντικρὺ Εἰσαγωγὴν δύναται νά παραλείψη ὁ μὴ ἀγαπῶν τὰς ἱστορικὰς συζητήσεις, τὰ χασμήματα καὶ τὰς παραπομπάς». Απευθυνόμενος πάλι στον ανάγνωστη, όπως κάνει σε όλη τη διάρκεια της αφήγησης, ο Ροΐδης τον παρωθεί να αναλάβει τις ευθύνες του έναντι της ανάγνωσης και, με αυτό το τέχνασμα, τον δελεάζει να πάρει μέρος στη σύνταξη του νοήματος. Είδαμε ότι η «Εισαγωγή» είναι κείμενο άφογα τεκμηριωμένο και έγκυρο ως ιστορική μελέτη. Ο Ροΐδης έχει μελετήσει πολύ καλά τις πηγές του και γνωρίζει σε βάθος τις δύσκολες πλευρές του ζητήματος.

Το επίτευγμα έγκειται στην ικανότητά του, μέσω του ύφους της γραφής και της μυθοπλαστικής εξισορρόπησης των πληροφοριών, να συντηρεί την αμφιβολία του αναγνώστη: Άραγε αυτά που διαβάζω είναι αληθινή ιστορία ή περισπούδαστο παραμύθι; Ο συγγραφέας εννοεί αυτά που λέει ή με κοροϊδεύει ασύστολα; Από τη στιγμή που ενεργοποιούνται η απορία και η δυσπιστία, ο αναγνώστης έχει ήδη παγιδευτεί στην εξέλιξη του μυθιστορήματος. Δεν έχει σημασία, επομένως, αν το κείμενο μπορεί να διαβαστεί και ως αξιόπιστη ιστορική μελέτη. Η θέση του, στα συγκεκριμένα

συμφραζόμενα, αποκτά άλλη βαρύτητα, αφού επηρεάζεται από όσα προηγούνται και από όσα έπονται. Παρόμοιες ενσωματώσεις του επιστημονικού λόγου στη λογοτεχνική αφήγηση συναντούμε άλλωστε σε πολλούς συγγραφείς του 19ου και του 20ού αιώνα.⁴⁹

Το εκτενέστερο μέρος της Πάπισσας είναι η μυθοπλαστική αφήγηση που ακολουθεί. Θα μπορούσε να ήταν μια πολύ κουραστική και βαρετή ιστορία, αν η γραφή του Ροΐδη δεν κρατούσε συνεχώς εν εγρηγόρσει τον αναγνώστη. Για να το πετύχει αυτό εκμεταλλεύεται τις ερωτικές περιπέτειες της Ιωάννας, όχι ως υλικό για την περιγραφή απλώς ενός ρομαντικού ειδυλλίου αλλά ως αφορμή για να επεκταθεί στα σεξουαλικά ήθη και έθιμα της εποχής. Ίσως όμως και αυτό δεν θα αρκούσε να κρατήσει το ενδιαφέρον του αναγνώστη, αν η γραφή του Ροΐδη δεν μεσολαβούσε δραστικά με τη σατιρική διόγκωση, την ειρωνική απόσταση, τις αιφνίδιες παρεκβάσεις και τους σποραδικούς παραλληλισμούς με την ελληνική πραγματικότητα.

Αυτό που κατορθώνει τελικά, όπως όλοι οι καλοί συγγραφείς, είναι να υπερβεί το θέμα του και να τραβήξει την προσοχή στον τρόπο της αφήγησης. Αποφεύγει την παγίδα του διδακτισμού, γιατί κάθε φορά που υποστηρίζει απόψεις ή προωθεί ιδέες δεν εγκατα-

⁴⁹ Για το «ανάμεσα» της ροϊδειας γραφής, για την ταλάντευσή της δηλαδή μεταξύ επιστήμης και λογοτεχνίας, βλ. και Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Η αμαρτωλή Ιωάννα και το σκάνδαλο της γραφής», *Νέα Εστία*, 1772 (Νοέμβρ. 2004), σσ. 600-648.

λείπει το αρχιμήδειο σημείο του αυτοσαρκασμού. Η σκληρή κριτική του σε πρόσωπα και πράγματα εξισορροπείται από τη χρήση υπαινικτικών συσχετισμών και εκτονωτικών παρομοιώσεων. Κατά κανέναν τρόπο, επομένως, δεν μπορεί να θεωρηθεί η Πάπισσα ρομαντικό μυθιστόρημα. Η αυτογνωσία της αφήγησης και η διαρκής ανατροπή των αναγνωστικών συμβάσεων είναι δύο χαρακτηριστικά που θα αρκούσαν να εμπόδισουν την ένταξή της στο ρομαντικό κίνημα. Μάλλον το αντίθετο συμβαίνει: Η Πάπισσα έχει γυρίσει τον ρομαντισμό ανάποδα, ξεχαρβαλώνοντας όλο το σύστημα αξιών και αρχών, όλη την αισθητική του.

Το τέταρτο, και τελευταίο, μέρος περιλαμβάνει λεπτομερείς «Σημειώσεις» που αναφέρονται στην κυρίως αφήγηση, μέσα από ένα πυκνό δίκτυο επεξηγήσεων, σχολίων, τεκμηριώσεων, ειρωνικών αλληλουχιών, αυτοανατρεπτικών παρατηρήσεων και σκωπτικών συνειρμών.⁵⁰ Εντάσσεται και αυτό, εκ πρώτης όψεως, στην υποστήριξη της αληθοφάνειας του κειμένου και στη στρατηγική του συγγραφέα να πείσει τον αναγνώστη ότι δεν είναι παρά ένας απλός ενδιαμέσος, ένας ευσυνείδητος αντιγραφέας και συμπληγής των βιβλιογραφικών πηγών, «έχων σκοπόν οὐχί τήν κριτικήν ἐκτίμησιν τῶν ἀμφοτέρωθεν ὑπέρ καί κατά τῆς Παπίσσης γραφέωντων, ἀλλά τήν πιστήν μᾶλλον καί ἀκριβῆ ἐξεικόνισιν

⁵⁰ Για την κειμενική λειτουργία των «Σημειώσεων» στο ροϊδικό παλίμψηστο, βλ. Μαρία Κακαβούλια, «Πάπισσα Ιωάννα: Πολύτοπο/Παλίμψηστο», *Χάρτης*, 16 (1985), σσ. 294-312.

τῆς θρησκείας, τῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων κατὰ τόν ἔννατον αἰῶνα...». ⁵¹ Οι σημειώσεις όμως, μολονότι καθιερωμένη τεχνική της επιστημονικής έρευνας και όχι της λογοτεχνίας, παρατίθενται εδώ ως συμπλήρωμα της μυθοπλασίας, ενσωματώνοντας στην εξιστόρηση του μύθου τον επίμονο ισχυρισμό ότι πρέπει να διαβαστεί ως αμερόληπτη καταγραφή πραγματικών γεγονότων.

Στον αναγνώστη ανατίθεται ξανά η ευθύνη αν θα αγνοήσει την προσκόμιση αποδεικτικών στοιχείων ή αν θα προχωρήσει στην ανάγνωση θεωρώντας τα συνέχεια του κειμένου, αναπόσπαστο μέρος της συνολικής σύνθεσης, και διαβάζοντάς τα, ταυτόχρονα ή εναλλακτικά, ως αυτόνομους αφορισμούς και/ή ως ενδοκειμενικά τεχνάσματα του συγγραφέα. Η διαρκής ανάμειξη του λογοτεχνικού με το λόγιο, του φαντασιακού με το επιστημονικό αποτελεί τελικά τον συνεκτικό ιστό της αφήγησης, από την αρχή μέχρι το τέλος, και μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι το κύριο θέμα του έργου, με τη μυθοπλασία της πλοκής να λειτουργεί ως διασκεδαστικό «παράδειγμα». Η συνύπαρξη στο εξώφυλλο της λογοτεχνίας ('Η Πάπισσα Ίωάννα) με την ιστορία (μεσαιωνική μελέτη) δηλώνει ακριβώς αυτό, αλλά με ανεστραμμένη τη σειρά προτεραιότητας.

Ο Ροΐδης γράφει, συνειδητά ή ασυνειδητά, ένα πρωτοποριακό για την εποχή του έργο, στο οποίο θέλει να συνδυάσει δύο διαφορετικά ιδιώματα σε μια κοινή αφήγηση. Η ισορροπία είναι δύσκολη, γι' αυτό

⁵¹ «Εισαγωγή», σ. 21.

παρεμβαίνει συχνά ως από μηχανής θεός και με διορθωτικές κινήσεις κρατά την αμφιρρέπεια ζωντανή. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα η περιέργεια του αναγνώστη να εντείνεται και οι απορίες του να υποδαυλίζουν τον αναγνωστικό του ζήλο. Όταν όμως γίνεται κατάχρηση αυτού του τεχνάσματος, υπάρχει ο κίνδυνος να κουραστεί ο αναγνώστης και να στραφεί αποκλειστικά στο σκάνδαλο, στα τέρατα και σημεία που συμβαίνουν στα παρασκήνια της εκκλησιαστικής ιστορίας. Πάντα άλλωστε οι πιστοί έχουν ένα μαζοχιστικό ενδιαφέρον για τα άπλυτα των ποιμένων τους. Οι υπόλοιποι απολαμβάνουν απλώς το θέαμα.

Με τον κατακερματισμό της αφήγησης σε πρόλογο (όπου αναλύεται η μυθιστορηματική ποιητική), σε ιστορική εισαγωγή (που περιλαμβάνει τα «αντικειμενικά» δεδομένα), σε ελεύθερη και σκωπτική μυθοπλασία (για να μην βαρεθεί και κοιμηθεί ο αναγνώστης) και σε τεκμηριωτικές σημειώσεις (για να θολώσουν τα όρια μεταξύ ιστορικής αλήθειας και λογοτεχνικού μύθου), ο Ροΐδης «μαγειρεύει» ένα πρωτότυπο και παράδοξο λογοτεχνικό σουφλέ ⁵² που σε άλλους άρεσε και σε άλλους όχι. Το βέβαιο είναι ότι το αναγνωστικό κοινό το δοκίμασε επανειλημμένα μετά πάθους, αν και αιφνιδιάστηκε από την ασυνήθιστη γεύση, την ανομοιογένεια των συστατικών και το υπερβολικό «φούσκωμα» στο ψήσιμο.

⁵² Δανείζομαι τον χαρακτηρισμό από τον Peter Stanford (ό.π., σ. 86) αλλά χωρίς τις υποτιμητικές συνδηλώσεις του.

Είναι μάλλον αφελές να πιστεύουμε ότι η αποδοχή του σκευάσματος και η προσαρμογή της γεύσης οφείλονται στις αποφάνσεις των ειδικών. Το κοινό βρήκε, έπειτα από δοκιμαστικές απόπειρες, πολύ νόστιμο το μείγμα: εκκλησιαστικό σκάνδαλο, ερωτική ιστορία, σεξουαλικές ατασθαλίες, αντιφατική αλλά ευρεία δημοσιότητα και, πάνω από όλα, ροϊδεια γραφή. Μας είναι δύσκολο να κατανοήσουμε γιατί ορισμένοι διερωτώνται πώς γίνεται το σουφλέ του Ροϊδη να ερεθίζει ακόμη τη γεύση του σημερινού αναγνώστη. Μήπως έχει αλλάξει κάτι; «Η γλώσσα» θα πουν και έχουν δίκιο. Στο σουφλέ του Ροϊδη, όσο περνούν τα χρόνια, υπάρχει ένα συστατικό που δυσκολεύει ή ενοχλεί. Η απaráμιλλη, αλλά ανοίκεια πλέον στους νέους αναγνώστες, γλώσσα του. Δεν μπορεί όμως να τα έχει κανείς όλα.

Η τέχνη, όπως και η μαγειρική, απαιτεί να είμαστε ευεπίφοροι στους πειραματισμούς και ακαταπόνητοι στις ηδονικές δυσκολίες της τελικής απόλαυσης. Ή, για να θυμηθούμε τον Ροϊδη, δεν μπορεί να κάνει κανείς σκορδαλιά χωρίς σκόρδο. Δεν μπορεί κανείς να απολαύσει πραγματικά τη ροϊδεια γραφή αν εξαλείψει τη γλώσσα της. Το σουφλέ της Πάπισσας παραμένει μοναδικό, γιατί η συνταγή του είναι μοναδική. Κάθε απομίμηση καταστρέφει τη γεύση και ταλαιπωρεί την αισθητική. Ο αναγνώστης πρέπει να είναι προσεκτικός στο τι παραγγέλνει και τι τελικά του σερβίρουν. Ο Ροϊδης μπορεί να «μεταφραστεί» (το θεωρούμε θεμιτό), αλλά θα λείπει το σκόρδο ή, για να μείνουμε στο σουφλέ, το προσφερόμενο έδεσμα θα μοιάζει με «ξεφούσκωτο» κατάπλασμα.

Τα υπόλοιπα είναι γνωστά. Η αντίδραση της Εκκλησίας. Ο αφορισμός της Πάπισσας (και όχι του συγγραφέα, όπως εσφαλμένα νομίζουν πολλοί). Ο θόρυβος και η αναταραχή. Η άρνηση τελικά της πολιτείας (σε αντίθεση από τη, συχνά λογοκριτική, παρέμβασή της τα τελευταία χρόνια) να απαγορεύσει την κυκλοφορία του βιβλίου. Η ανάδειξη του Ροϊδη σε αστέρα της επικαιρότητας. Η σπασμωδική αντίδραση λογίων και εφημεριδογράφων. Η σχεδόν καθολική αναγνώριση της συγγραφικής του δεξιοτεχνίας. Η αδυναμία, ακριβώς όπως και σήμερα, του ελληνικού κρατιδίου να αποδεχτεί το διαφορετικό και ρηξικέλευθο, την ίδια στιγμή που κρυφά και νοσηρά το απολαμβάνει.

Η περίπτωση της Πάπισσας δεν υπήρξε μόνον ιστορικό σκάνδαλο, με τον Ροϊδη ξανάγινε σκάνδαλο, λογοτεχνικό αυτή τη φορά, στη ζαλισμένη Αθήνα του μεσούττου και πλέον 19ου αιώνα. Δεν υπάρχει λόγος να δοκιμάσουμε την υπομονή του αναγνώστη, επαναλαμβάνοντας τα μυριάκις λεχθέντα και γραφέντα. Μια ματιά στο τι ακολούθησε θα πείσει και τον πιο δύσπιστο για δύο πράγματα: την κοντόθυρη εν πολλοίς κριτική προσέγγιση του έργου και την εξοντωτική επανάληψη των ίδιων γραμματολογικών δεδομένων, πάντα αποπνικτικά περιορισμένων στην ελληνική επικράτεια. Η τελική αποτίμηση των ειδημόνων μπορεί να συνοψιστεί, προχειρώς, στην εκτίμηση ότι η Πάπισσα είναι σταθμός στην ελληνική λογοτεχνία (για το σκάνδαλο που προκάλεσε) αλλά ως μυθιστόρημα πάσχει από έλλειψη λογοτεχνικής φαντασίας. Παραείναι λόγιο για να είναι λογοτεχνικό.

Άλλοι είπαν ότι πρόκειται για μεταμφιεσμένο κριτικό δοκίμιο, άλλοι ότι η γραφή του Ροΐδη δεν «μετουσιώνεται» σε ελκυστικό λόγο, ορισμένοι βρήκαν την αφήγηση βαρετή, σχολαστική και χωρίς καλλιλογική επιτέχνηση, κάποιοι αγανάκτησαν για την κοσμοπολιτική αλαζονεία του συγγραφέα και την περιφρόνηση της ελληνικής ταυτότητας (την οποία συχνά ταυτίζουν με το ορθόδοξο θρήσκευμα). Όλοι όμως παραδόξως συμφώνησαν, λίγο πολύ, ότι η Πάπισσα, παρ' όλα αυτά, κατέχει μια ξεχωριστή θέση στην ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Είναι προφανές ότι δεν δοκίμασαν το σουφλέ του Ροΐδη, αλλά άκουσαν πως μάλλον κρίνεται εύγεστο. Η, αν το δοκίμασαν, αποσβολώθηκαν από το παρασκεύασμα και θα προτιμούσαν να μην ξαναδοκίμασουν. Καλού κακού, όμως, του έδωσαν μια τιμητική θέση στην ιστορία για να ησυχάσουν. Αυτά οι ειδήμονες. Το κοινό είδαμε ότι αποφάσισε διαφορετικά.

Από την άλλη μεριά πυκνώνουν με τα χρόνια και οι μεταφράσεις από (καθαρεύοντα) ελληνικά σε (δημώδη) ελληνικά. Με το (εύλογο για πολλούς) επιχείρημα ότι το κείμενο είναι πια οριστικά απρόσιτο στους σημερινούς αναγνώστες, οι μεταφραστές δοκιμάζουν φιλότιμα να το σώσουν από τη λήθη του χρόνου. Ίσως κάπου έχουν δίκιο, αλλά το σουφλέ που παρασκευάζουν δεν θυμίζει σε τίποτε το μοναδικό επίτευγμα του Ροΐδη. Από την καινούργια συνταγή, όσο καλά και αν είναι τα συστατικά, όσο επιμελημένη η προετοιμασία, προκύπτει κάτι άνοστο και αδιάφορο. Θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι το κάτι είναι καλύτερο από το

τίποτε. Ο καιρός θα δείξει. Πάντως σουφλέ αλά Ροΐδη δεν θα είναι.

Η δημόσια κατακραυγή εναντίον της Πάπισσας και η εκκωφαντική καταδίκη της από την Εκκλησία μπορεί να έφεραν σε δύσκολη θέση τον Ροΐδη, τον ανάγκασαν όμως ανεπιγνώστως να συνεχίσει τη συγγραφή του μυθιστορηματός του. Πιστεύουμε ότι τόσο η απάντησή του στην Ιερά Σύνοδο (Όλίγαι Λέξεις...) όσο και η έμμεση απολογία του στους αναγνώστες (Επιστολαί ενός Άγρινιώτου), που δημοσιεύτηκαν τον ίδιο χρόνο με την έκδοση της Πάπισσας (1866), θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως τα τελευταία κεφάλαια του έργου. Με αυτό το σκεπτικό τα συμπεριλάβαμε στην παρούσα έκδοση και με αυτόν τον τρόπο προτείνουμε να τα διαβάσουν οι αναγνώστες, ως κανονικά συμπληρώματα της αφήγησης. Τα δύο κείμενα εμφανίζονται ως επιστολές και είναι γραμμένα «τριτοπροσώπως».

Το πρώτο (του οποίου την πατρότητα παραδέχεται ο Ροΐδης στο συνοδευτικό σημείωμά του) αποδίδεται σε ανώνυμο αναγνώστη του βιβλίου που υπερασπίζεται τον συγγραφέα έναντι των κατηγοριών και ύβρεων της Εκκλησίας. Το ύφος της γραφής είναι σοβαρό και συγκρατημένο, η κριτική όμως που ασκείται για την αντίδραση της Ιεράς Συνόδου, καθώς και για τον βίο και την πολιτεία των ορθοδόξων κληρικών, είναι δριμύτατη. Ο Ροΐδης υπερασπίζεται το δικαίωμα της τέχνης να μεγαλοποιεί, να διαστρέφει και να σαρκάζει, αλλά και το δικαίωμα του πνευματικού ανθρώπου να εκφράζει ελεύθερα τις απόψεις του, όσο δυσάρεστες

και αν είναι για τη (θρησκευτική και πολιτική) εξουσία. Ψέγει τους ιεράρχες για ανάμειξη σε ξένα χωράφια, για μεσαιωνική συμπεριφορά, για αντιχριστιανική στάση, για κραυγαλέα ροπή στη διαφθορά και, σε μια κορύφωση της αντεπίθεσής του, τους κατηγορεί για σκάνδαλα με τα οποία οι σημερινοί αναγνώστες είναι μάλλον εξοικειωμένοι, αφού εν έτει 2005 άνοιξε μια μικρή χαραμάδα και τρόμαξαν από τα αίσχη που είδαν στα ενδότερα της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Ας ακούσουν και τον Ροΐδη για να θυμηθούν την παροιμία «παλιά μου τέχνη κόσκινο»: «Ἐνῶ οἱ Βασιλῆιοι καὶ Χρυσόστομοι δὲν εἶχον ἄλλην φροντίδα παρά μόνην τήν διδασκαλίαν, μόλις διά τῆς βίας δεχόμενοι ἐπισκοπάς, ὑμεῖς ἀπ' ἐναντίας ἔχετε μεταθέσεις νά ζητήσετε, ὑπουργούς νά παρακαλέσετε, ἐχθρούς νά διαβάλετε, φίλους νά τοποθετήσετε καὶ ἄλλας σπουδαίας ἀσχολίας, αἵτινες δὲν ἀφίνουσι καιρόν εἰς διδασχὴν τοῦ ποιμνίου, καὶ διά ταῦτα πάντα προτιμᾶτε ὡς προχειροτέρους τοὺς κλητῆρας».⁵³

Στο δεύτερο κείμενο το προσωπείο είναι ένας συνταξιούχος αγρινιώτης γιατρός, ονόματι Διονύσιος Σουρλής. Το τέχνασμα αυτό, να διαλέξει δηλαδή ως αφηγητή έναν φιλαναγνώστη επαρχιώτη, δρα καταλυτικά στη γραφή του Ροΐδη. Η καθαρεύουσα μαλακώνει, το ειρωνικό ύφος ανασαίνει σπαρταριστά, η πολεμική γίνεται πιο ευέλικτη, η αφήγηση ξεδιπλώνεται απολαυστικά. Δεν θα ήταν υπερβολή αν υποστηρίζαμε

⁵³ *Ὀλίγα Λέξεις...*, σ. 365-366.

ὅτι πρόκειται για κείμενο τομῆ στη λογοτεχνική σταδιοδρομία του Ροΐδη. Δυστυχώς, τα επόμενα χρόνια, δεν άφησε ελεύθερο το συγγραφικό του δαιμόνιο να συνεχίσει σε αυτό το μονοπάτι. Πολύ γρήγορα επέστρεψε στην αποστασιοποιημένη γραφή και στη συνωφρωμένη πολυμάθειά του. Μόνο στα χρόνια της ωριμότητας θα ξαναπιάσει το νήμα και θα ξεθάψει το καταπιεσμένο λογοτεχνικό του χάρισμα στα «συριανά» του διηγήματα.

Στις τέσσερις επιστολές που απευθύνει ο Σουρλής στην εφημερίδα *Αύγή* το πραγματικό αντικείμενο της υπεράσπισης είναι η λογοτεχνία και, ιδιαίτερα, η σατιρική λογοτεχνία. Για την υπεράσπισή της προσκομίζονται παραδείγματα μεγάλων συγγραφέων με τους οποίους ο Ροΐδης έχει ανοιχτό και δημιουργικό διάλογο. Παρενθετικά αναφέρεται και «ὁ περιβόητος Καραγκιόζης».⁵⁴ Ακολουθεί η ελευθερία της έκφρασης, η επίκριση της Εκκλησίας και η διακωμώδηση της ελληνικής πραγματικότητας: «Μετά τήν Γραφήν ἔρχονται οἱ Ἕλληνες, μετά τήν θρησκείαν ἡ πατρίς».⁵⁵ Η ειρωνική ελευθεροφροσύνη είναι ανελέητη και κατεδαφιστική. Ο νεαρός Ροΐδης δεν φοβάται τη σύγκρουση και δεν χαμηλώνει τους τόνους. Η επιτυχία της *Πάπισσας* τον δυναμώνει στην αιρετική του στάση.

Διά στόματος Σουρλή επαναλαμβάνει τη θεμελιώδη αισθητική του πεποιθήση ότι «ἡ μεγαλυτέρα ἀνηθικό-

⁵⁴ *Ἐπιστολαί*, σ. 413.

⁵⁵ *Ἐπιστολαί*, σ. 404.

της είναι ν' αποκοιμίζη τις τόν αναγνώστην του». ⁵⁶ Επιμένει ότι η σάτιρα και η ειρωνεία είναι οι απαραίτητοι τροπολογικοί μοχλοί για την κοινωνική αποτελεσματικότητα της λογοτεχνίας. Ακόμη και η ελευθεριότητα του ύφους, η οποία, υπενθυμίζει, υπήρξε ιδιαίτερα προσφιλής σε ασυμβίβαστους ιερωμένους συγγραφείς, είναι σημαντικό εφόδιο για την ανατρεπτική γλώσσα της φαντασίας: «Ἡ ἀθυροστομία εἶναι ἐπίσης ἀναγκαία εἰς τοὺς σατυρικοὺς ὅσον ἡ ὑποκρισία εἰς τοὺς ἱερεῖς». ⁵⁷ Για τους πεπαιδευμένους συμπατριώτες του, με την απόσταση ενός εσωτερικού εξόριστου, δεν διστάζει να διατυπώσει την αλαζονική περιφρόνησή του: «Οἱ γράφοντες διὰ τοὺς Γραικοὺς ἀναγκάζονται πολλάκις νά διαφωτίζωσι πράγματα φαεινά και αὐτόφωτα ὡς τὰ ὀπίσθια τῶν πυγολαμπίδων». ⁵⁸ Η σπουδαιότερη ωστόσο «πολιτική» διακήρυξη του Ροῦδη, η οποία ὅλως περιέργως δεν εντυπωσίασε ποτέ τους μελετητές του, είναι εκείνη που, ταυτόχρονα προφητικά και πρῶιμα, υπέδειξε τη «θεσμική» υπόσταση της λογοτεχνίας:

«Ἀδύνατον εἶναι νά συντηρηθῆ κοινωνία ἄνευ τοῦ ἐνθουσιασμοῦ, τῆς ἀφοσιώσεως δηλ. εἰς τοὺς συνέχοντας αὐτὴν θεσμούς, ἀλλ' ἐπίσης ἀδύνατον εἶναι νά προοδεύσῃ ἄνευ τῆς Σατύρας, ἥτις ὑποσκάπτει τοὺς θεσμούς τούτους χάριν καλλιτέρων ἐν τῷ μέλλοντι. Ἄμα δέ παύσῃ προοδεύουσα μία κοινωνία, εὐθύς σήπεται καὶ θνήσκει, ὡς ἀπέθανον οἱ Αἰγύπτιοι καὶ οἱ Ἰνδοὶ καὶ ὡς ἀποθνήσκουσι σήμε-

⁵⁶ Ἐπιστολαί, σ. 401-402.

⁵⁷ Ἐπιστολαί, σ. 402.

⁵⁸ Ἐπιστολαί, σ. 403.

ρον οἱ Σῖναι. θελήσαντες νά θεοποιήσωσι, νά καταστήσωσι δηλ. ἀθάνατον καὶ ἀμετάβλητον τόν πολιτισμόν των, ἀντί νά βαδίζωσι πρὸς τὰ ἔμπρὸς κρημνίζοντες καὶ ἀνοικοδομοῦντες». ⁵⁹

Με αυτά τα δύο κείμενα ολοκληρώνεται το σουφλέ του Ροῦδη που φέρει την επωνυμία Πάπισσα Ἰωάννα. Ὅλα τα υπόλοιπα είναι δευτερεύοντα. Δεν ανήκουν στα βασικά συστατικά. Ο αναγνώστης, αν θέλει να απολαύσει ολοκληρωμένα το ἔργο, πρέπει να δοκιμάσει να φτάσει ἔως το τέλος, διαφορετικά η ανάγνωση και η απόλαυση θα μείνουν μισές. Η Πάπισσα υπήρξε ἓνα ἔργον ἐν προόδῳ. Τελείωσε (κατὰ κάποιον τρόπο) ὅταν ο Ροῦδης οδήγησε το εγχείρημά του στις λογικές και αναπόφευκτες συνέπειές του.

Από το κρίσιμο ἔτος 1866 και μετά, ἔως το τέλος του 19ου αἰώνα, το μυθιστόρημα θα συνεχίσει να είναι ἓνα ἀπό τα πιο δημοφιλή και πολυδιαβασμένα κείμενα της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Η οργιώδης δημοσιότητα που περιέβαλε την παρθενική του εμφάνιση, ιδιαίτερα μετά την καταδίκη του ἀπὸ την Ἐκκλησία ὡς «αμαρτω-

⁵⁹ Ἐπιστολαί, σ. 434. Το παράθεμα αὐτό θα μπορούσε να διαβαστεῖ παράλληλα με το ἀνέκδοτο ποίημα του Καβάφη «Δυναμῶσις» (1903): «Ὅποιος τό πνεῦμα του ποθεῖ νά δυναμώσῃ / νά βγῆ ἀπ' τό σέβας κι' ἀπό τήν ὑποταγή. / Ἀπό τοὺς νόμους μερικούς θά τοὺς φυλάξει. / ἀλλά τό περισσότερο θά παραβαίνει / καὶ νόμους κ' ἔθιμα κι' ἀπ' τήν παραδεγμένη / καὶ τήν ἀνεπαρκοῦσα εὐθύτητα θά βγῆ. / Ἀπό ταῖς ἡδοναῖς πολλά θά διδαχθῆ. / Τήν καταστρεπτική δέν θά φοβᾶται πρᾶξι. / τό σπῖτι τό μισό πρέπει νά γκρεμισθῆ. / Ἔτσι θ' ἀναπτυχθῆ ἔναρετα στήν γνῶσι» [βλ. Κ. Π. Καβάφη. Ἀνέκδοτα ποιήματα 1882-1923 (ἐπιμ. Γ. Π. Σαββίδη). Ἀθήνα: Ἰκαρος, 1972, σ. 133].

λού» και «επικίνδυνου» έργου, παρακίνησε ακόμη και τους απρόθυμους αναγνώστες, όπως παραδέχεται και ο ίδιος ο Ροΐδης.⁶⁰ να δοκιμάσουν τον «απαγορευμένο» καρπό. Εκτός από τις έγκυρες ανατυπώσεις και, κυρίως, την επανέκδοση του 1882 που επιμελήθηκε ο ίδιος ο Ροΐδης, ασκώντας ελαφρώς την αυτολογοκρισία, κυκλοφόρησαν και πολλές κλεψίτυπες εκδόσεις στις οποίες, ανάλογα με την περίπτωση, γίνονται περικοπές του κειμένου ή εξοβελίζονται η «Είσαγωγή» και οι «Σημειώσεις». Οι παρεμβάσεις αποσκοπούν συνήθως στην απλοποίηση της Πάπισσας, αφαιρώντας το λόγιο φορτίο της, το οποίο θεωρούν δύσκολο για το ευρύ κοινό, και στη μετρίαση της κριτικής της οξύτητας, με την απάλειψη τολμηρών σκηνών και υπερβολικά αιχμηρών σχολίων για την Εκκλησία.

Στον 20ό αιώνα η Πάπισσα συνεχίζει να επανεκδίδεται και να διαβάζεται ως κλασικό πια έργο της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Όσο περνούν τα χρόνια βέβαια, και ιδιαίτερα τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα αυτού, το κείμενο θεωρείται δύσκολο γλωσσικά για τις νέες γενιές αναγνωστών και έτσι κάνουν την εμφάνισή τους μεταφράσεις, διασκευές και κάθε είδους απλοποιήσεις. Όπως περιέργως όμως, από μια πρόχειρη έρευνα που κάναμε στις μετρήσεις ορισμένων ηλεκτρονικών βιβλιοπωλείων, η Πάπισσα, στην αρχική της μορφή, εξακολουθεί να εμφανίζεται, σύμφωνα με τις αγοραστικές προτιμήσεις των αναγνωστών, στον κα-

⁶⁰ *Όλιγαι Λέξεις...* σ. 388.

τάλογο των δέκα πρώτων κλασικών βιβλίων της νεοελληνικής λογοτεχνίας.

Οι μεταφράσεις ακολούθησαν ανάλογη πορεία.⁶¹ Το έργο μεταφράστηκε σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες αλλά τη μεγαλύτερη απήχηση την είχε στη Γαλλία, όπου δημιούργησε ένα μικρό σκάνδαλο το 1878. Στις γαλλικές μεταφράσεις συγκαταλέγεται και μία του Alfred Jarry, το 1908, που έγινε γνωστή περισσότερο από το όνομα του μεταφραστή και λιγότερο από το όνομα του συγγραφέα. Το ίδιο συνέβη και με την αγγλική μετάφραση από τον Lawrence Durrell το 1954, στην οποία μάλιστα ο εκδότης φρόντισε να αντιστρέψει τους ρόλους: στη θέση του συγγραφέα είναι το όνομα του μεταφραστή και στη θέση του μεταφραστή, σχεδόν λαθραίο, το όνομα του συγγραφέα. Όπως στις ελληνικές εκδόσεις, έτσι και στις μεταφράσεις, έχουμε αρκετές περιπτώσεις περικοπών για λόγους ηθικής «ευαισθησίας».⁶²

Τα τελευταία χρόνια το όνομα του Ροΐδη επανέρχεται στις μελέτες των ξένων για το ζήτημα της Πάπισ-

⁶¹ Για τις μεταφράσεις της Πάπισσας, βλ. Κλέων Παράσχος, *Εμμανουήλ Ροΐδης. Η ζωή, το έργο, η εποχή του*, τόμ. 1, Αθήνα: έκδ. Σ. Μόσχου, σσ. 256-257, και, κυρίως, Έρη Σταυροπούλου, «Εμμανουήλ Ροΐδης και Charles Buet», *Νέα Εστία*, 1495 (15 Οκτ. 1989), σσ. 1357-1370.

⁶² «Το βιβλίο δημοσιεύτηκε σε αγγλική μετάφραση το 1886 και έχει γούστο να σημειώσουμε ότι ο μεταφραστής θεώρησε αναγκαίο να λογοκρίνει μερικά από τα πιο πικάντικα σημεία του πρωτοτύπου, τα οποία μάλλον δεν θεωρήθηκαν κατάλληλα για τα μάτια των νεαρών βικτοριανών κυριών», Pardoe, *ό.π.*, κεφ. 6, σ. 3.

σας και αναγνωρίζεται, γενικά, η σημαντική συνεισφορά του στην ιστορία της λογοτεχνικής τύχης του θέματος. Δυστυχώς, συχνά, αυτή η αναγνώριση συνοδεύεται από λάθη και ανακρίβειες που μαρτυρούν εξαιρετικά ελλιπή γνώση της νεοελληνικής λογοτεχνίας και ακόμη ελλιπέστερη γνώση του ροϊδικού έργου.⁶³ Σε ορισμένες περιπτώσεις η κρίση για το ίδιο το κείμενο, μολονότι αναγνωρίζεται συνήθως η εντυπωσιακή πολυμάθεια και το εκλεκτό ύφος, υποκινείται από καθαρά θρησκευτικές προκαταλήψεις.

Ο ίδιος ο Ροΐδης, στα χρόνια της ωριμότητας, δεν υπερασπίστηκε ποτέ το έργο του. Άλλοτε μιλά για «νεανικόν άμαρτημα» και άλλοτε για κείμενο για το οποίο δεν θέλει να συζητά και το οποίο θα προτιμούσε να ξεχάσει. Γνωρίζοντας ότι δεν εννοεί πάντα αυτό που λέει, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ενοχλείται από την αυτόματη σύνδεση του ονόματός του με την *Πάπισσα* και τη συνακόλουθη υποτίμηση των άλλων γραπτών του ή ότι, ακκιζόμενος, κρατά μια διαφορούμενη απόσταση, μιλώντας γι' αυτό με δήθεν δυσφορούσα τρυφερότητα.

Μια από τις πιο συνηθισμένες επικρίσεις, που σύγχρονοι και μεταγενέστεροι εκτοξεύουν κατά του Ροΐδη, είναι και εκείνη που τον ελέγχει για λογοκλοπή, αντιγραφή, παραπλανητικές παραπομπές και παραποίηση των κειμένων. Πράγματι ο Ροΐδης έχει έναν δι-

⁶³ Βλ. ενδεικτικά Stanford, *ό.π.*, σσ. 84-86 και 152-153, Pardoe, *ό.π.*, κεφ. 6, σ. 3 και κεφ. 7, σσ. 4-5 και Boureau, *ό.π.*, σσ. 289-290.

κό του τρόπο να διαβάξει και να χρησιμοποιεί τα ξένα κείμενα. Είναι ένα συγγραφέας-αναγνώστης. Γράφει συνήθως διαβάζοντας. Δεν έχει κανέναν δισταγμό να δανειστεί και να ενσωματώσει ξένα κείμενα στο δικό του, αφού πιστεύει στη δυνατότητα «συνυπάρξεως ιδίας [...] εύφυϊας μετά δανείου πνεύματος».⁶⁴ Επίσης δεν ενδιαφέρεται για φιλολογικές λεπτομέρειες και ακριβείς πληροφορίες.⁶⁵ Πολύ συχνά συμφύρει κείμενα, παραποιεί παραθέματα, αλλοιώνει το νόημα και παραπληροφορεί τον αναγνώστη. Αν μάλιστα σε όλα αυτά υπολογίσουμε και τα πολλά τυπογραφικά λάθη (συνηθισμένο φαινόμενο την εποχή αυτή), αντιλαμβανόμαστε τον φοβερό κυκεώνα που έχει να αντιμετωπίσει όποιος αναλάβει το άχαρο, άσκοπο και δυσέφικτο έργο να εντοπίσει τις συγγραφικές «ατασθαλίες» του.

Εκτός από ελάχιστες περιπτώσεις, που η συμπεριφορά αυτή υπερβαίνει τα θεμιτά όρια, σε όλες τις άλλες τα δάνεια στοιχεία δεν παραμένουν στο επίπεδο

⁶⁴ Άπαντα (επιμ. Α. Αγγέλου), τόμ. Γ', Αθήνα: Ερμής, 1978, σ. 107.

⁶⁵ Θεωρούμε επ' αυτού εντελώς άστοχη την απόπειρα του Σταύρου Κρητιώτη («Παραποιημένες παραπομπές στην *Πάπισσα Ιωάννα* του Ροΐδη», *Πόρφυρας*, 116 (2005), σσ. 219-223) να αποδώσει άλλο νόημα στα τυπογραφικά λάθη ή στις αβλεψίες ή τις σκόπιμες παραποιήσεις κειμένων του Ροΐδη. Η μυθιστορηματική του εξήγηση, ότι μπορεί όλα αυτά να ήταν σχεδιασμένα από τον συγγραφέα για να οδηγήσουν σε κρυμμένες υποδείξεις ανάγνωσης του κειμένου, θυμίζει μεσαιωνικό χρονογράφημα. Πάντως, αν συνεχίσει την αναζήτηση, τον βεβαιώνουμε ότι δεν θα τελειώσει ποτέ. Ιδιαίτερα αν δεν περιοριστεί στις βιβλικές παραπομπές, αλλά διευρύνει την έρευνά του σε όλο το διακειμενικό πεδίο των ροϊδίων κειμένων.

της απλής «μεταφοράς», αλλά καταλήγουν, με την κατάλληλη επεξεργασία, σε κάτι τελείως διαφορετικό και πρωτότυπο, σε αυτό ακριβώς που έμεινε στην ιστορία της λογοτεχνίας ως ροΐδειος λόγος. Πρόκειται πράγματι για μια περίεργη «διακειμενικότητα» που εντοπίζεται όχι μόνο στην *Πάπισσα* αλλά και στα κείμενα της διαμάχης με τον Βλάχο και στα *Εΐδωλα* και σε πολλά μικρότερα έργα.

Οι αντίπαλοί του δεν έχαναν ευκαιρία να τον κατηγορούν για παραποίηση των κειμένων και «καταλήστευση» των πηγών. Ιδιαίτερα για την *Πάπισσα* που μας ενδιαφέρει εδώ, από τότε έως και πρόσφατα, υποστηρίχθηκε από διάφορους ότι η πρωτοτυπία και η αυθεντικότητά της είναι αμφίβολες. Άλλοι υποστήριξαν ότι τα ιστορικά στοιχεία τα πήρε από τον Spanheim, άλλοι ότι μετέγραψε σχεδόν αυτούσια την πλοκή από τον Casti και άλλοι ότι μιμήθηκε τον *Don Juan* του Μπάυρον. Αν διαβάσει κανείς προσεκτικά την *Πάπισσα*, θα διαπιστώσει ότι οι ισχυρισμοί είναι υπερβολικοί και, συχνά, ανακριβείς. Ο Ροΐδης ήξερε πολύ καλά τα έργα, τα χρησιμοποίησε για να τεκμηριώσει την ιστορία του και να τροφοδοτήσει την έμπνευσή του, αναγνωρίζοντας επαρκώς τις οφειλές του· αλλά το τελικό αποτέλεσμα είναι το καινούργιο έργο, η δική του *Πάπισσα*, ένα μυθιστόρημα που δεν μοιάζει με κανένα άλλο. Οι κυνηγοί της συγγραφικής καθαρότητας θα πρέπει κάποτε να αιτιολογήσουν σε τι αποβλέπει η κοπιώδης και έμμονη αναζήτηση λαθροχειριών, εφόσον δεν τους ενδιαφέρει η μετατροπή της αναγνωστικής βουλιμίας του Ροΐδη σε ετερό-

τροπο, μπορχεσιανής σχεδόν σύλληψης, κείμενο. Αν αγνοήσουμε τη ροΐδεια ρητορική, τότε όλα, μπορούμε ίσως να πούμε, έχουν ήδη ειπωθεί. Αλλά τότε κρίνουμε εν απουσία της λογοτεχνίας (και της κριτικής).

Στην ιστορία της ελληνικής γραμματείας η *Πάπισσα* θεωρήθηκε σημαντικό έργο όχι τόσο για τις λογοτεχνικές της αρετές αλλά ως αντιρομαντική αντίδραση και ως έργο υπεράσπισης της φθίνουσας παράδοσης του Διαφωτισμού. Θεωρήθηκε επίσης ως μεταμφιεσμένη υποστήριξη του θετικισμού και ως ιδεολογική αναιρέση του μεγαλοϊδεατισμού. Το σημείο σύγκλισης όλων των προσεγγίσεων, ακόμη και των αρνητικών, υπήρξε το ύφος του Ροΐδη. Ενίοτε το ύφος μοιάζει να έχει αποσυνδεθεί από το έργο και να μένει μετέωρο σαν χαριτωμένο περίβλημα, σαν εξάισια μορφή που καλύπτει το κενό. Εντούτοις τα ίδια τα πράγματα έδειξαν ότι η γραφή του Ροΐδη δεν ήταν μόνο ένα εντυπωσιακό πυροτέχνημα, αλλά δυναμικό πεδίο που κατόρθωνε, παρά τις αντιξοότητες του χρόνου, να εμπνέει νέες διεκδικητικές και ενδιαφέρουσες αναγνώσεις. Ιδιαίτερα από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και μετά, η ροΐδεια γραφή συναντήθηκε δημιουργικά με τη θεωρία της λογοτεχνίας (βλ. ενδεικτικά το αφιέρωμα του περιοδικού *Χάρτης* το 1985) και έτσι για πρώτη φορά, ύστερα από δεκαετίες μηρυκασμού των ίδιων κοινοτοπιών, ενεργοποιήθηκε ευφάνταστα η κειμενική της ιδιαιτερότητα, η πολιτική της δραστηριότητα και το ιδεολογικό της περιεχόμενο.

Το σουφλέ του Ροΐδη φαίνεται ότι ακόμη ικανοποιεί.

ότι δεν έχει μπαγιατέψει. Έχει παράξενη γεύση, ανορθόδοξα συστατικά, καινότροπο σχήμα, όλα όμως αυτά μαζί συνθέτουν την απολαυστική μοναδικότητά του. Αν δεν πιστεύαμε κάτι τέτοιο, δεν θα επιχειρούσαμε να το σερβίρουμε πάλι στον αναγνώστη και μάλιστα στην πρώτη.⁶⁶ αυθεντική παρουσίασή του. Καλή σας όρεξη...

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΡΟΥΛΗΣ

⁶⁶ Είναι γνωστή η παραδοσιακή εκδοτική άποψη για την ανάγκη να υπάρχουν τα κείμενα διαθέσιμα στην πρώτη δημοσίευσή τους. Αναμφίβολα μια πλήρως κριτική έκδοση θα πρέπει να παραβάλει χειρόγραφα (αν υπάρχουν), καθώς και άλλες έγκυρες αναδημοσιεύσεις του έργου που είχαν την επιστασία του ίδιου του συγγραφέα. Χειρόγραφα στην περίπτωση της Πάπισσας δεν σώθηκαν και η μόνη έγκυρη αναδημοσίευσή της δίνει το κείμενο κολοβωμένο. Στην παρούσα έκδοση, επομένως, θεωρήσαμε ότι υπηρετούμε καλύτερα το έργο, αλλά και τον αναγνώστη, αν το δώσουμε αυτούσιο, στην πρώτη δημοσίευσή του, χωρίς να το αγγίξουμε (για να διορθώσουμε λ.χ. εμφανείς αβλεψίες). Ευχαριστίες οφείλονται στην Εθνική Βιβλιοθήκη που μας επέτρεψε να χρησιμοποιήσουμε το δικό της αντίτυπο για την Πάπισσα και στο ΕΛΙΑ για την άδεια φωτογράφισης των δύο φυλλαδίων του Ροΐδη.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΡΟΪΔΗ
(επιλογή)

Εκδόσεις Έργων του Ροΐδη

Πάρεργα (επιμ. Δ.Ι. Σταματόπουλου), Αθήνα: Α. Κορομηλάς, 1885.

Έργα (επιμ. Α.Μ. Ανδρεάδη και Δ. Πετροκόκκινου), τόμ. 1-7, Αθήνα: Φέξης, 1911-1914.

Τα Έργα (επιμ. Κ. Καιροφύλλα), τόμ. 1-4, Αθήνα: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1940-1947.

Εμμανουήλ Ροΐδης. Βασική Βιβλιοθήκη, αρ. 20 (επιμ. Κλ. Παράσχου), Αθήνα: Αετός, 1952.

Απαντα (επιμ. Ά. Αγγέλου), τόμ. Α'-Ε', Αθήνα: Ερμής, 1978.

Το Τραγικό Σημειωματάριο του Ροΐδη (επιμ. Κ. Γ. Κασίνη), Αθήνα: Φιλιππότης, 1985.

Σκαλαθύρματα (επιμ. Ά. Αγγέλου), Αθήνα: Ερμής, 1986.

Αφηγήματα (επιμ. Μ. Αναγνωστάκη), Αθήνα: Νεφέλη, 1988.

Αφηγηματικά Κείμενα (επιμ. Δ. Δημηρούλη), Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 1995.

Αθησαύριστα Κείμενα (1882-1885) (επιμ. Παν. Μουλλά), Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2005.

Εκδόσεις της Πάπισσας Ιωάννας εν κυκλοφορία

Εμμ. Ροΐδης, *Η Πάπισσα Ιωάννα* (επιμ. Τ. Βουρνά), Αθήνα: Τολίδης, 1971.

Εμμ. Ροΐδης, *Απαντα*, τόμ. Α' (επιμ. Ά. Αγγέλου), Αθήνα: Ερμής, 1978.

Εμμ. Ροΐδης, *Η Πάπισσα Ιωάννα* (επιμ. Ά. Αγγέλου), Αθήνα: Ερμής, 1988.

Εμμ. Ροΐδης, *Η Πάπισσα Ιωάννα*, Αθήνα: Εξάντας, 1988.

Εμμ. Ροΐδης, *Η Πάπισσα Ιωάννα* (επιμ. Μ. Αναγνωστάκη), Αθήνα: Νεφέλη, 1988.

Εμμ. Ροΐδης, *Η Πάπισσα Ιωάννα* (επιμ. Κ. Δουζένη), Αθήνα: Συλλογή.

Κείμενα για τον Ροΐδη

A. ΒΙΒΛΙΑ

Κλ. Παράσχος, *Εμμανουήλ Ροΐδης. Η ζωή, το έργο, η εποχή του*, τόμ. 1, Αθήνα: έκδ. Σ. Μόσχου, 1942. και τόμ. 2, Αθήνα: Αετός, 1950.

Δ. Δημηρούλης, *Οι Κριτικοί και η Ποίηση. Η Διαμάχη Εμμ. Ροΐδη και Αγγ. Βλάχου το 1877*, διδακτορική διατριβή, 1984.

Α. Γεωργαντά, *Εμμανουήλ Ροΐδης. Η Πορεία προς την «Πάπισσα Ιωάννα»*, Αθήνα: Ιστός, 1993.

B. ΜΕΛΕΤΕΣ – ΑΡΘΡΑ

Γρ. Ξενόπουλος, «Εμμανουήλ Ροΐδης», *Ποικίλη Στοά*, 1891, σσ. 24-47.

Γρ. Ξενόπουλος, «Το έργο του Ροΐδου», *Παναθήναια* (31 Μαρτίου 1904), σσ. 353-359.

Κ. Παλαμάς, «Εμμανουήλ Ροΐδης», *Άπαντα*, τόμ. 6, Αθήνα: Μπίρης, 1957³, σσ. 156-162.

Σ. Μενάρδος, *Εμμανουήλ Ροΐδης*, Αθήνα, 1918.

Κλ. Παράσχος, «Εισαγωγή», στο *Εμμανουήλ Ροΐδης*, Βασική Βιβλιοθήκη, αρ. 20, Αθήνα: Αετός, 1952, σσ. 7-44.

Ά. Αγγέλου, «Η Εκκλησία, η Πάπισσα, ο Ροΐδης», *Εποχές*, 47 (1967), σσ. 282-300. Αναδημοσιεύεται στο *Πάπισσα Ιωάννα*, επιμ. Ά. Αγγέλου, Αθήνα: Ερμής, 1988.

Ά. Αγγέλου, «Εμμανουήλ Ροΐδης», στο *Σάτιρα και Πολιτική στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών της Σχολής Μωραΐτη, 1979, σσ. 128-153.

Παν. Μουλλάς, «Η Αθηναϊκή Πανεπιστημιακή Κριτική και ο Ροΐδης», στο *Ρήξεις και Συνέχειες. Μελέτες για τον 19ο αι.*, Αθήνα: Σοκόλης, 1994, σσ. 301-330.

Παν. Μουλλάς, «Για το ήθος και το ύφος του Ροΐδη», στο *Ρήξεις και Συνέχειες. Μελέτες για τον 19ο αι.*, Αθήνα: Σοκόλης, 1994, σσ. 331-338.

Δ. Δημηρούλης, «Ο Εμμανουήλ Ροΐδης και η τέχνη της πολεμικής», *Χάρτης*, 15 (1985), σσ. 266-290.

Μ. Κακαβούλια, «Πάπισσα Ιωάννα. Πολύτοπο-Παλίμψηστο», *Χάρτης*, 15 (1985), σσ. 294-312.

Δ. Καψάλης, «Ούτως Ειπείν: Ο τροπικός του Ροΐδη», *Χάρτης*, 15 (1985), σσ. 388-402.

Δ. Τζιόβας, «Η Πάπισσα Ιωάννα και ο ρόλος του αναγνώστη», *Χάρτης*, 15 (1985), σσ. 427-442.

Ά. Αγγέλου, «Κάποιες Προτάσεις για να ξαναδιαβάσουμε τον Ροΐδη», εισαγωγή στο *Εμμανουήλ Ροΐδης, Σκαλαθύρματα*, Αθήνα: Ερμής, 1986, σσ. κζ'-ρλγ'.

Δ. Δημηρούλης, «Το δίχτυ της γραφής και ο υμένας του ύφους», στο *Αφηγηματικά Κείμενα*, Αθήνα: Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, 1995, σσ. 7-61.

Δ. Δημηρούλης, «Η αθλιότητα της φιλολογίας. Ο Ροΐδης, ο Ρίχτερ και η επιστήμη της ασημαντολογίας», *Λόγου Χάριν*, 2 (Άνοιξη 1991), σσ. 111-145.

Δ. Δημηρούλης, «Εμμανουήλ Ροΐδης. Παίζοντας με τα είδη και τις μορφές», στο *Η Γραφή και ο Καθρέφτης* (επιμ. Μ. Φάις), Αθήνα: Πόλις, 2002, σσ. 81-109.

Δ. Δημηρούλης, «Διαμάχη Ροΐδη-Βλάχου. Ο ποιητής γεννιέται ή γίνεται;», *Δέντρο*, 129-130 (Οκτ.-Δεκ. 2003), σσ. 31-37.

Π. Δ. Μαστροδημήτρης, «Η αισθητική της ιστορίας στην Πάπισσα Ιωάννα του Εμμ. Ροΐδη», *Νέα Εστία*, 1772 (Νοέμβρ. 2004), σσ. 591-599.

Γ. Παπαθεοδώρου, «Η αμαρτωλή Ιωάννα και το σκάνδαλο της γραφής», *Νέα Εστία*, 1772 (Νοέμβρ. 2004), σσ. 600-648.

Α. Λ. Σμυρναίος, «Ο μοχλός της κατειρώνευσης: το “Ελληνικό Λύκειον Ερμουπόλεως” και η προτεσταντική αγωγή του Εμμ. Ροΐδη», *Νέα Εστία*, 1772 (Νοέμβρ. 2004), σσ. 649-683.

Παν. Μουλλάς, «Ο διάβολος και οι δαίμονες του Ροΐδη», *Νέα Εστία*, 1775 (Φεβρ. 2005), σσ. 219-224.

Δ. Δημηρούλης, *Εμμανουήλ Ροΐδης. Η τέχνη του ύφους και της πολεμικής*. Αθήνα: Μεταίχμιο, 2005.

Αφιερώματα Περιοδικών

Ελληνική Δημιουργία, 39 (1953).

Διαβάζω (επιμ. αφιερ. Θ. Ζερβού), 96 (1984).

Χάρτης (επιμ. αφιερ. Δ. Δημηρούλης), 15 (1985) και 16 (1985).

Συριανά Γράμματα, 25 (1994).

«Βιβλιοθήκη». Ένθετο της *Ελευθεροτυπίας* (4 Ιουνίου 2004).

Νέα Εστία, 1772 (Νοέμβ. 2004).

ΕΙΚΟΝΑ 1 Η τελετή της ψηλαφήσεως.
Ξυλογραφία από το βιβλίο *Roma triumphans* (1656)
του Lars Banck.